

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA HISTORIE

**VLIV PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY NA PROMĚNU OBYVATEL
MĚSTA TOVAČOVA**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Autor: Nikola Kandrová

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

Olomouc 2020

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „*Vliv první světové války na proměnu obyvatel města Tovačova*“ vypracovala samostatně a v seznamu použitých pramenů a literatury uvedla veškeré prameny a odbornou literaturu, které jsem použila.

V Olomouci dne Nikola Kandrová

Poděkování

Za pomoc s vypracováním mé bakalářské práce by chtěla poděkovat především mé vedoucí práce prof. Janě Burešové za její cenné rady. Dále mé díky patří pracovníkům SOKA Přerov a vedoucí olomoucké pobočky ZAO PhDr. Stanislavě Kovářové za jejich vstřícnost. Také bych chtěla poděkovat matrikářce Městského úřadu Tovačov paní Janě Halířové za její ochotné jednání.

Anotace

Tématem mé bakalářské práce je vliv války na každodenní život obyvatel města Tovačova. Zkoumala jsem, jak válka ovlivnila různé aspekty života, a jak se odrazila na počtech narozených, zemřelých a oddaných zapsaných v matrikách.

Klíčová slova: Tovačov, každodenní život, první světová válka, demografie

Annotation

The theme of my bachelor thesis is the influence of war on the daily life of the inhabitants of the city of Tovačov. I examined how war affected different aspects of life and how it was reflected in the numbers of births, deceased and devotees recorded in the registry.

Key words: Tovačov, daily life, First World War, demography

Obsah

Úvod.....	6
1 Obecná charakteristika Tovačova (první dvě desetiletí 20. století	9
1.1 Předválečné období (1905–1913).....	9
1.2 První světová válka (1914–1918).....	9
1.3 Poválečné období (1919–1925).....	11
2 Aspekty každodenního života za první světové války	13
2.1 Zdraví	13
2.1.1 Hygiena a infekční nemoci	13
2.1.2 Invalidé	19
2.2 Stravování.....	23
2.1.2 Situace na venkově	23
2.2.2 Potraviny a jejich náhražky	26
2.3 Dílčí aspekty každodenního života	31
2.3.1 Školství.....	31
2.3.2 Kriminalita.....	35
3 Demografické údaje	41
3.1 Demografické ukazatele předválečného období	41
3.2 Demografické ukazatele v období první světové války	44
3.3 Demografické ukazatele poválečného období.....	49
Závěr	51
Seznam pramenů a odborné literatury.....	53
Resumé.....	60
Přílohy.....	61

Úvod

Má bakalářská práce nese název „Vliv první světové války na proměnu obyvatel města Tovačova“ a cílem této práce je výzkum toho, jak se první světová válka podepsala na životě obyvatelstva města Tovačov. Rozhodla jsem se toto téma zpracovat, protože mě zajímají životní podmínky, ve kterých lidé před téměř sto lety žili. Každodennosti v dějinách se historici v posledních letech věnují často, avšak každodenní život v Tovačově za první světové války ještě zpracován nebyl. Tématika každodennosti je aktuální, jelikož po prozkoumání politických a hospodářských dějin se historici zaměřují na člověka, jeho život a roli v dějinách. Pomocí výzkumu každodennosti může člověk získat jiný úhel pohledu na historické události.

Bakalářskou práci jsem rozdělila do tří kapitol a dále do podkapitol. První kapitola je rozdělena do tří podkapitol a každá z nich se věnuje událostem ve městě Tovačov tak, jak jsou popsány v *Pamětní knize města Tovačov*. První podkapitola se věnuje časovému úseku 1905-1913, druhá podkapitola 1914-1918 a třetí 1919-1925. Pamětní kniha města Tovačova byla založena 1. ledna 1924 na základě nařízení vlády republiky Československé 211/1921 Sb. ze dne 9. června 1921, kterým se měl provést zákon 80/1920 Sb. Bylo ustanoveno, aby si obce do konce roku 1922 založili pamětní knihu, do které budou povinně zaznamenávat události. Tyto knihy zákon nařídil založit, aby mohly osvětlit události regionálních dějin budoucím generacím. Obecním zastupitelstvem byli k vedení tovačovské pamětní knihy zvoleni František Masařík, Josef Karas, František Soukeník a Bohumil Jaša. V pamětní knize jsou zapsána jen jména zmíněných kronikářů a žádné informace o jejich povolání nebo jiné informace jsem o nich, jak v pamětní knize, tak v jiných zdrojích bohužel nenašla. Dění první světové války je v pamětní knize zaznamenáno retrospektivně konkrétně šest let po konci první světové války. Popis událostí může být zkreslen pohledem kronikáře, který události zapisoval s odstupem času. Není zapsáno, který konkrétní kronikář zpracoval období první světové války a je zde také možnost, že jej zpracovávali všichni čtyři kronikáři dohromady. Pamětní kniha města Tovačov je do roku 1924 psána retrospektivně, následující roky je psána chronologicky. Lze rozpoznat, že písmo, kterým jsou psány zápisy o první světové válce, se liší od zápisů o poválečných letech. To dokazuje, že na zápisech z poválečného období pracoval jiný kronikář, ovšem není možné zjistit, který ze čtyř uvedených kronikářů to byl. Retrospektivnímu popisu

válečného dění předchází několik stran, na kterých je popsáno město a shrnuta historie města od jeho založení.

Ve druhé kapitole jsem se zabývala aspekty každodenního života, které se válkou změnilo. Aspektům, kterým jsem se věnovala bylo zdraví, u kterého jsem se zaměřila na hygienu, infekční onemocnění a válečné invalidy. Dále jsem se věnovala stravování, u kterého jsem se zaměřila na situaci na venkově, která konkretizuje situaci v Tovačově. Také jsem se v této podkapitole dotkla tématu potravin a jejich náhražek. Poslední kapitola sloužila k osvětlení tématu školství a kriminality za války. Při zpracovávání této kapitoly jsem pracovala s prameny a sekundární literaturou. Z pramenů jsem využívala zejména fond Archiv města Tovačov, který je uložen ve Státním okresním archivu Přerov s pobočkou v Henčlově. Z fondu jsem využívala zejména materiál, který pochází z období let 1914-1918. Patří sem například zápisy o stížnostech obyvatelstva na zásobování potravinami nebo vyhlášky o odvodech, prevenci infekčních onemocnění atd. Dalším fondem, se kterým jsem pracovala, byl fond Měšťanská škola Tovačov, z kterého jsem využila kroniku měšťanské školy v Tovačově, která byla psána v rozmezí let 1896-1932 bez časového odstupe. Z fondu Národní škola Tovačov jsem pracovala se školní kronikou, která byla psána v rozmezí let 1908-1948. Obě školní kroniky jsem použila při psaní podkapitoly týkající se školství. Posledním využitým fondem z přerovského archivu byl fond Okresní úřad Přerov, který obsahuje prezidiální spisy z let 1877-1945. Jeden ze spisů, který jsem v mé práci použila, pojednává o obvinění zaměstnance okresní vyživovací komise v Přerově Felixe Talpy z nevhodného jednání při vyřizování vyživovacího příspěvku ženě z Tovačova. Tento fond jsem využila v podkapitole pojednávající o kriminalitě. Co se týče literatury, velice nápomocná mi byla díla od autorů jako jsou Milena Lenderová, Zdeněk Doubravský, Marie Michlová, Jiří Malíř, Rudolf Kučera, Petr Cais a řady dalších, které uvádím v seznamu literatury. Z dobového tisku jsem využila především regionální noviny, jejichž obsah se týkal přerovského okresu. Příkladem mnou využitých novin je Hanácký kraj nebo Přerovský obzor.

V poslední kapitole jsem se věnovala výzkumu vlivu války na porodnost, úmrtnost a sňatečnost v letech 1905-1925. Zde jsem využívala prameny zejména z fondu Sbírká matrik Severomoravského kraje. Tyto matriky byly z většiny zdigitalizované, ovšem další z nich se nacházely v olomouckém archivu nebo na Městském úřadě v Tovačově. Dalšími prameny, které jsem využila pocházely z fondu

Archiv města Tovačov. Z literatury mi byla nápomocná díla od autorů jako jsou například Jiří Hutečka, Libor Nedorost a další. Také jsem využívala internetové zdroje především webové stránky Českého statistického úřadu. Tuto kapitolu jsem doplnila několika grafy, které se nachází v přílohách.

1 Obecná charakteristika Tovačova (první dvě desetiletí 20. století)

1.1 Předválečné období (1905-1913)

V zápisech pamětní knihy je vykreslen poklidný život tovačovských obyvatel před válkou. V knize je zmíněno, že lidé měli dobré platy, díky kterým nestrádali a žili spokojeně.¹ Z tohoto zápisu lze usuzovat, že kronikář popsal situaci ve městě v době předválečné příliš pozitivně po srovnání s nejistou situací, která nastala ve válečných letech, a kterou zažil a měl čerstvěji v paměti.

Tovačovský kronikář podrobněji popsal příčiny, které přispěly k vypuknutí války. Jsem toho názoru, že tento stručný nástin situace před válkou je čtenáři užitečný pro pochopení souvislostí válečných událostí, o kterých si může přečíst na následujících stranách pamětní knihy.

Další řádky pamětní knihy jsou věnovány mezinárodním konfliktům, které vedly ke světové válce. Zmíněn je průběh bosenské krize a balkánské války.² U příčin války se kronikář zaměřil jen na situaci na Balkáně, konkrétně na dění spojené se Srbskem.

V knize mě zaujal tento zápis: „Od války této [tj. druhá balkánská válka] pozorovati šíření mezinárodních zápletek a sporů, čímž ovzduší politické stává se drsnější a nejasné, až konečně propuká ve válku světovou.“³ Napětí na Balkáně bylo po druhé balkánské válce mnohem hmatatelnější než předtím, ovšem napětí v této oblasti bylo znát již v předchozích letech. Mezi státy Evropy, které se v pozdějších letech zapojily do války, se napjaté vztahy tvořily již od druhé poloviny 19. století.

1.2 První světová válka (1914-1918)

V pamětní knize je uveden chronologický výčet událostí, které se odehrály ve válečných letech v zázemí nebo na světových bojištích. Popis událostí první světové války začíná atentátem na následníka rakouského trůnu a jeho manželku. Poté je sledována nálada tovačovských obyvatel, když se dozvěděli o atentátu, ultimátu Srbsku a vyhlášení všeobecné mobilizace.⁴ Až do vzájemného vyhlášení války mezi

¹ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, neinventarizováno. *Tovačov. Pamětní kniha města Tovačova I.díl*, [cit. 6. 2. 2020], s. 12.

² Tamtéž, s. 13.

³ Tamtéž, s. 13.

⁴ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 6. 2. 2020], s. 13-14.

státy Dohody a Ústředních mocností, je popisována situace v Tovačově, poté kronikář svou pozornost upoutává na světové dění. Po vyhlášení války jsou zmíněna opěvovaná vítězství rakouské armády na východní frontě, poté se však situace obrátila, přišla porážka v bitvě u Lvova a rakouské vojsko bylo na východní frontě v dalších bitvách poráženo. Aby kronikář vykreslil dění opravdu chronologicky, přesouvá popis z východní fronty na západní a poté zpět.⁵ V pamětní knize se nachází zápis ze závěru roku 1914, který mě zaujal odstavcem, kde jsou napsány odhady, kdy by měla válka skončit.

V průběhu válečných let se do konfliktu zapojily další státy a příkladem je například Itálie, USA nebo Bulharsko. Zápisy o létě a podzimu 1915 se zabývají převážně vítězstvími rakouských vojsk na východní frontě. Rok 1916 zahájil zápis o bitvě u Verdunu.⁶ V knize je zmíněno i něco z domovských událostí, a to odsouzení Karla Kramáře, Aloise Rašina, Vincence Červinky a Josefa Zamazala k trestu smrti za vlastizradu. Kronikář v zápisu Josefa Zamazala neuvedl. V lednu 1917 po nástupu Karla I. na rakouský trůn byl zmíněným čtyřem odsouzeným zmírněn trest na pobyt ve vězení. Kronikář uvádí správnou délku pobytu ve vězení pouze u Aloise Rašina, a to 10 let. Karlovi Kramářovi byl udělen trest ve výši 20 let ve vězení, avšak kronikář uvedl jen 15 let. Trest ve výši 20 let strávených ve vězení byl udělen i Vincenci Červinkovi, v zápisu pamětní knihy je uveden trest dlouhý pouze šest let.⁷ Nejvýznamnější událostí roku 1917 byla revoluce v Rusku, kterou se kronikář podrobněji nezabývá. Tohoto roku také Německo ustupovalo na západní frontě a Itálie byla porážena v bitvě na řece Soči, ve které utrpěla velké ztráty. Na počátku roku 1918 chtělo Rusko vystoupit z války bez uzavření míru, s čímž však nesouhlasilo Německo. Nakonec byla dne 3. března 1918 podepsána v Brestu Litevském mírová smlouva mezi Ruskem a Ústředními mocnostmi. Za Rusko smlouvu podepsal Grigorij J. Sokolnikov, v knize je chybně uvedeno, že smlouvu podepsali Lev D. Trockij a Vladimir I. Lenin. Německá armáda postupovala na západ a dohodovým vojskům se ji podařilo zastavit až v červenci.⁸ Před koncem války se kronikář zabývá situací na italské frontě v létě roku 1918, kde rakouská armáda utrpěla poslední porážku. Americký prezident Woodrow Wilson vypracoval program Čtrnáct bodů, který měl po válce pomoci nově

⁵ Tamtéž, s. 16-17.

⁶ Tamtéž, s. 18-19.

⁷ Tamtéž, s. 20.

⁸ Tamtéž, s. 21-22.

uspořádat Evropu i kolonie a nastolit nový řád v poválečném světě. Rakouský císař Karel I. chtěl monarchii zachránit tím, že vydal Národní manifest, ve kterém vyhlášoval, že Předlitavsko se bude federalizovat. Nakonec k federalizaci nedošlo, protože ministr zahraničí Guyla Andrassy přijal 27. října 1918 podmínky kapitulace a dalšího dne byla vyhlášena Československá republika.⁹

I když se kronikář snažil podat informace o dění za války objektivně, ze zápisů bylo patrné, že situací na východní a italské frontě se zabývá podrobněji než na ostatních frontách. Domnívám se, že důvodem by mohlo být kronikářovo vlastenectví, jelikož na těchto zmíněných frontách bojovali vojáci z českých zemí.

1.3 Poválečné období (1919-1925)

Dění poválečných let je rozděleno do jednotlivých roků, které jsou chronologicky seřazené. Důležitým událostem týkajících se města jsou věnovány odstavce s vlastním názvem, méně důležité události jsou zmíněny v odstavci nazvaném Různé, který se spolu s odstavcem Počasí opakuje každý rok.

Po vyhlášení československého státu a uzavření míru v Evropě se státy zotavovaly z války. Stejně na tom bylo i město Tovačov, které trpělo nedostatkem zásob, avšak postupem času se jako v celém Československu hospodářská situace zlepšovala.¹⁰ V pamětní knize je zmíněna měnová reforma z dubna 1919, kvůli které se zmenšila hodnota peněz.¹¹ Bohužel kronikář v zápisu nezachytil reakci tovačovského obyvatelstva po měnové reformě, pouze těmito slovy popsal ministra financí Aloise Rašína: "... , který zlepšil značně finanční stav mladé naší republiky a požíval věhlasu rozumného finančníka."¹² Kronikář popisuje Rašína pozitivně, ovšem většina obyvatel státu s měnovou reformou, se kterou byl Rašín spojován, spokojená nebyla. Na počátku roku 1923 spáchal na Rašína atentát Josef Šoupal, kterému v době atentátu bylo 19 let, kronikář chybně uvedl, že Šoupalovi bylo 20 let. Alois Rašín zemřel dne 18. února 1923 na následky zranění způsobené Šoupalem.¹³

Lidé se snažili vybudovat si život, který by byl podobný tomu, jaký vedli před válkou. Příkladem bylo založení „Sportovního klubu“ v roce 1920, kdy lidé měli opět

⁹ Tamtéž, s. 23.

¹⁰ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 8. 2. 2020], s. 61.

¹¹ Tamtéž, s. 62.

¹² Tamtéž, s. 70.

¹³ Tamtéž, s. 70.

více volného času, ve kterém se věnovali v tomto případě sportu.¹⁴ Pocity spojené s válkou si obyvatelé Tovačova mohli vybavit při vyhlášení mobilizace v říjnu 1921. Muži narození v letech 1895–1899 byli posláni do Maďarska, kde se bývalý císař Rakousko-Uherska Karel I. snažil podruhé v tomto roce pomocí převratu převzít vládu v zemi. Oba jeho pokusy však byly neúspěšné.¹⁵

Na konci zkoumaného časového úseku se zápisy v pamětní knize týkaly například živelných pohrom, voleb do národního shromáždění nebo nové školní rady. Záležitosti spojené s válkou se už neřešily, situace se zklidňovala a obyvatelé Tovačova se zabývali běžnými problémy.

¹⁴ Tamtéž, s. 65.

¹⁵ Tamtéž, s. 67.

2 Aspekty každodenního života za první světové války

2.1 Zdraví

2.1.1 Hygiena a infekční onemocnění

Hygienické návyky na počátku 20. století se dnešním zvyklostem podobaly minimálně. Ve většině domů nebyla zavedena tekoucí voda a voda se nosila z veřejných studní. Lidé si každý den umývali pouze ruce a obličej, celé tělo si myli asi jednou týdně v neckách, protože nebyly v domech koupelny jako dnes. Jelikož za války podléhalo mýdlo přidělovému systému¹⁶ a nebylo ho dostatek, nebyly hygienické návyky obyvatelstva zintenzivněny tak, jak by tomu v době zvýšeného počtu nakažených infekčními nemocemi mělo být.

V prvních měsících války se do českých zemí přesouvali uprchlíci z Bukoviny a Haliče a usazovali se v českých a moravských obcích. Ze své domoviny prchali zejména kvůli bojům na východní frontě a také ze strachu z ruské nadvlády. Obce v českých zemích musely pro uprchlíky zajistit ubytování a potravu, bohatší z běženců si tyto záležitosti zařizovali sami.¹⁷ Byli pro ně také zřizovány uprchlické tábory a nejbližší Tovačovu byl tábor v Hranicích na Moravě.¹⁸ Uprchlíci ukrajinské a polské národnosti si obvykle brzy našli zaměstnání a s domácím obyvatelstvem poměrně rychle splynuli. Oproti tomu haličtí a bukovinští Židé dle občanů neměli chuť pracovat, byli hodně nábožní a jejich hygienické návyky nebyly na dobré úrovni.¹⁹ Na jejich oblíbenosti nepřispělo ani obchodování, kterému se židovští uprchlíci věnovali. Někteří obyvatelé měst byli přesvědčeni, že kvůli židovskému obchodování, dochází ke zvyšování cen zboží.²⁰ Než mohly děti uprchlíků začít chodit do školy, musely rodiny ve městech pobýt alespoň dva týdny z důvodu projevení infekčního onemocnění za tuto dobu. Po uplynutí dvou týdnů děti podstoupily lékařskou

¹⁶ MICHLOVÁ, Marie: *Byli jsme a budem, aneb, Česká každodennost 1914-1918*. Řitka 2013, s. 97-98.

¹⁷ LENDEROVÁ, Milena: *Děťští uprchlíci a vězněné děti*. In: *Léta do pole okovaná 1914-1918*. Svazek II., 1915 - noví nepřátelé, nové výzvy. Praha 2017, s. 211.

¹⁸ MALÍŘ, Jiří: *Ke každodennosti obyvatel Moravy za první světové války*. In: *Pocta Janu Janákovici: předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*. Brno 2002, s. 524.

¹⁹ LENDEROVÁ, Milena-HALÍŘOVÁ, Martina-JIRÁNEK, Tomáš: *Vše pro dítě: válečné dětství 1914-1918*. Praha 2015, s. 178.

²⁰ MALÍŘ, *Ke každodennosti*, s. 524.

prohlídku, při které lékař zjišťoval přítomnost nějaké nákazy, svrabu nebo vši a parazitů. Pokud bylo dítě zdravé a čisté, mohlo se zařadit mezi ostatní žáky.²¹

Již před válkou byla vydána nařízení týkající se přenosných nemocí, aby se zabránilo jejich rozšíření. Mezi nakažlivé nemoci patřily například neštovice, tuberkulóza, tyfus atd. V květnu 1914 byl výčet nemocí rozšířen ještě o černý kašel nebo příušnice.²² Dle výnosu ze dne 19. června 1914 musel lékař ohlásit každý případ i podezření na infekční onemocnění, aby obec mohla podniknout potřebné kroky k vymýcení nákazy.²³ Nemocný člověk i s rodinou musel být izolován od ostatních obyvatel a děti byly omluveny z vyučování ve škole. Dům nemocného i s věcmi musel být vydezinfikován, aby již lidé nebyli vystaveni infekci.²⁴ K dispozici mi byl dobový návod na přípravu desinfekčních roztoků. Postup přípravy byl uveden u pěti roztoků, které se pravděpodobně připravovaly nejčastěji. Konkrétně jimi byly roztok lysolový, vápenné mléko, chlorové vápno, vápenné mléko chlorové a roztok formaldehydu.²⁵ Z pramenů lze vyčíst, jak přesně představenstvo města Tovačova postupovalo při dezinfekci domu č. 12 zasaženého tyfem. Toaleta byla umyta 3% lysolovým roztokem a na hnojiště bylo vylito 50 litrů 20% vápenného mléka. Sláma ze slamníku bývala spálena a ložní prádlo namočeno na dvě hodiny do 3% lysolového roztoku. Podlahy a nábytek měly být umyty lysolovým roztokem a stěny místností vymalovány.²⁶ Stejně se postupovalo u případů cholery a úplavice. Do zázemí byly často epidemie zavlečeny kvůli vojákům, kteří se jimi nakazili na bojištích v jiných částech Evropy.²⁷ Dále jako přenašeči bývají uváděni uprchlíci z oblasti Haliče. V boji proti infekčním nemocem by bylo nápomocné povinné očkování, které v té době ještě povinné nebylo a naočkovat se nechávali jen zájemci. Bylo doporučováno také tomu, kdo se stýká s nakaženými. Lidé se mohli nechat očkovat proti choleře nebo tyfu,²⁸ ovšem mnoho

²¹ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 178.

²² Tamtéž, s. 154.

²³ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 44, inv. č. 403, *Nakažlivé choroby (epidemie) – Zdravotní opatření v době válečné*.

²⁴ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 154.

²⁵ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 403, *Návod pro desinfekci při choleře, úplavici a střevním tyfu*.

²⁶ Tamtéž, *Tyfus v domě č. 12*.

²⁷ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 100.

²⁸ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 155.

rodičů očkování pro své děti odmítalo.²⁹ Bylo nařízeno, aby v prodejnách potravin a na týdenních trzích byly prováděny prohlídky závadnosti mléka a másla.³⁰

Obyvatelé Tovačova se v období války potýkali s různými infekčními onemocněními. Důkazem toho jsou dochované zprávy o nakažených nebo vydaná opatření, která měla pomoci k tomu, aby se nákaza více nešířila. Konkrétně mi byly k dispozici prameny týkající se cholery, břišního tyfu a úplavice. Obyvatelé mohli za 6 haléřů obdržet letáčky „Chraň se nákaze“ s informacemi o šíření přenosných nemocí a poučením, jak se nákaze bránit. Dle mého názoru by se informace dostaly efektivněji do povědomí lidí, kdyby se letáčky neprodávaly za poplatek, ale byly volně přístupné.³¹

Cholera je infekční nemocí, u které se příznaky objevují během několika dnů po nakažení. Onemocnění se přenášelo mezi obyvatelstvem i mikročásticemi exkrementů nakažených, které ulpávaly na oblečení, ložním prádle, potravinách a nápojích. Nemocný býval již za krátkou dobu vysílen po častých průjmech a zvracení. Dále trpěl svalovými křečemi a jeho konečky prstů a rty modraly. Mnoho případů končilo smrtí. Lidem bylo doporučováno jíst střídavě a lehce stravitelné pokrmy. Také se nesměly požívat potraviny z domů nakažených a pro jistotu se všechna voda měla převařovat. K léčbě cholery byla propagována cholerová kořalka, která se však nedoporučovala užívat.³² Dle opatření proti choleře se tato nemoc šířila z východní fronty a z tohoto důvodu bylo povinností hlásit obecnímu úřadu do 24 hodin osoby, které se pohybovali v oblasti Ruska, Haliče a Uher. Tímto způsobem bylo povinné nahlásit osoby, u kterých se objevilo podezření nakažení cholerou, zejména onemocnění spojené s průjmem.³³ Obyvatelům bylo zakázáno vypouštět špinavou vodu na ulici do té doby, dokud nebyla ve městě vybudována kanalizace. Zároveň jim bylo nařízeno, aby si pořídili žumpy, které by znečištěnou vodu odvedly z domů.³⁴ Neuposlechnutí tohoto nařízení bylo trestáno. Studny, které dle obvodního lékaře byly hodnoceny jako podezřelé, byly označeny tabulkami s nápisy: „Nepítí“ a „Nicht trinken.“³⁵ Kvůli neustálému šíření cholery bylo dle výnosu ze dnů 2. a 4. listopadu

²⁹ Tamtéž, s. 157.

³⁰ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 403, *Čistota mléka a másla*.

³¹ Tamtéž.

³² Tamtéž, *Lidové poučení o choleře*.

³³ Tamtéž, *Opatření proti choleře*.

³⁴ Tamtéž, *Zdravotní závady*.

³⁵ Tamtéž, *Opatření proti choleře*.

1914 zakázáno konání tanečních zábav, pohřebních hostin a divadelních představení, také byl zakázán podomní obchod, na což upozorňovaly cedule nacházející se u silnic vedoucích do města.³⁶ Týdeník Přerovský obzor zveřejnil informaci o falešných zprávách o výskytu cholery v Tovačově. Několik obyvatel pracujících v místním cukrovaru trpělo delší dobu průjmem. Protože se město obávalo toho, že se nakazili cholerou, bylo několik obyvatel izolováno v karanténě. Nakonec se však zjistilo, že příčinou průjmů nebyla cholera, ale surový cukr, kterým si dělníci v cukrovaru sladili kávu.³⁷

Další přenosnou nemocí, která se za války vyskytovala ve větší míře, než jak tomu bylo v předchozích letech jsou právě neštovice. Na počátku války se v českých zemích vyskytovalo minimum nemocných nakažených pravými neštovicemi. Nemoc se v průběhu války šířila zejména z oblastí, které obývalo vyšší procento německého obyvatelstva, mezi kterým se rozmáhalo hnutí proti očkování.³⁸ Tovačov obdržel dne 1. září 1914 z Přerova výnos týkající se preventivního očkování. Obvodní lékař měl za úkol zájemce bezplatně naočkovat.³⁹ Rodičům, jejichž děti ještě navštěvovaly základní školu, bylo doporučeno poslat své děti ve stanovenou dobu na radnici nechat je naočkovat.⁴⁰ Další výnos upozorňoval na to, že dle zprávy obvodního lékaře se naočkovat nechalo minimum lidí a bylo doporučeno, aby se nechalo vyhlásit, že očkování je nejúčinnější ochranou před nákazou pravými neštovicemi, kterými by se obyvatelstvo mohlo nakazit od vojáků vracejících se z bojiště.⁴¹ Výzva týkající se očkování byla otištěna také v dobovém tisku, aby se dostala do povědomí co nejvíce občanů.⁴²

Stejně jako se s válkou zvýšil počet nakažených pravými neštovicemi, zvýšil se také počet nakažených tyfovými onemocněními. Důvodem k tomuto zvýšení byly především s válkou spojené špatné hygienické podmínky, které tyfová onemocnění podporovaly, a nedostatečné stravování, které snižovalo odolnost proti nemocem. Tyfových onemocnění bylo několik druhů. Skrvnitý tyfus přenášely blechy a vši a z tohoto důvodu byly zřizovány odšívovací stanice tam, kde se vyskytoval vyšší

³⁶ Tamtéž, *Cholera*.

³⁷ *Přehnané zprávy o choleře v Tovačově*. In: Přerovský obzor, roč. 5, č. 132 (20. 11. 1914), s.3.

³⁸ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 156-157.

³⁹ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 403, *Válka, nebezpečí neštovic, očkování*.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Tamtéž, *Očkování*.

⁴² *Ochranné očkování proti neštovicím*. In: Hlasy z Hané, roč. 34, č. 45 (16. 6. 1915), s. 3.

počet lidí. Rodiny postižené touto nákazou byly izolovány a jejich majetek i obydlí dezinfikováno. Dle Lenderové hlavními širiteli skrvnitého tyfu byli haličtí uprchlíci. Břišním tyfem mohl člověk onemocnět po požití znečištěné vody nebo potravin. Před válkou byla nákaza minimalizována vybudováním kanalizace a zavedením čisté vody do měst. Zajímavostí je, že děti, které byly kojeny a jako potravu přijímaly pouze mateřské mléko, se tyfem nenakazily.⁴³

Dle lidového poučení o úplavici se tato nemoc projevuje tímto způsobem: „Nemoc propuká nejčastěji náhle za prudkých bolestí v životě, průjmu a trýznivého nucení na stolicí. Bolení v životě, které mají své sídlo obyčejně na obou stranách břicha a v krajíně žaludeční, stupňují se často v kolikové záchvaty. [...] Je-li nemocný přiměřeně ošetřován a léčen, lepší se nemoc obyčejně v 7-10 dnech. V těžších případech přibývá průjmů a nucení na stolicí, nemocní stávají se malátnými. Někdy nastává smrt vysílením.⁴⁴ Jedinci, kteří této nemoci podlehli, mohli i po smrti nakazit ostatní obyvatele a z tohoto důvodu bylo zakázáno mít při pohřebním obřadu otevřenou rakev a zakázány byly také pohřební hostiny.⁴⁵ Při podezření výskytu úplavice v domácnosti, po nahlášení obecnímu úřadu, provedlo představenstvo města potřebné kroky k zamezení šíření na další obyvatele. Dům se vydezinfikoval a členové domácnosti byli pod dohledem lékaře po dobu osmi dní.⁴⁶ Úplavice je vysoce infekční nemocí a bylo nutné nemocného izolovat a dodržovat hygienická opatření a pravidelně si mýt ruce.⁴⁷ Osobám, které provozovali různé typy prodejen, při podezření na úplavici bylo nařízeno tyto prodejny na nějakou dobu zavřít. Porušení tohoto nařízení se trestalo. Obyvatelce z Tovačova Marii Hlavínkové bylo nařízeno zavřít svůj obchod z toho důvodu, že ošetřovala svého manžela nakaženého úplavicí.⁴⁸

K léčbě infekčních onemocnění v Tovačově byla určena soukromá klášterní nemocnice,⁴⁹ která stávala na místě, kde dnes stojí Domov seniorů.⁵⁰ Bylo důležité, aby nemocnice splňovala určité požadavky. Inspirací pro ni byl infekční pavilon nemocnice v Přerově. Bylo důležité, aby nemocnici byl dodáván dostatek

⁴³ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 158-159.

⁴⁴ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 403, *Lidové poučení o přenosné úplavici*.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Tamtéž, *Podezření úplavice*.

⁴⁷ Tamtéž, *Lidové poučení o přenosné úplavici*.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž, *Zdravotní opatření v době válečné*.

⁵⁰ *Poznávej své město, aneb, Průvodce Tovačovem*. Tovačov 2010, s. 29.

dezinfekčních prostředků, které dodávala místní lékárna, dále přiděleno prádlo, nosítka a sanitní vozy. Zejména se muselo dbát na izolovanost pacientů, aby se zde mohly léčit různé typy přenosných onemocnění.⁵¹ Kapacita této nemocnice byla 12, maximálně 20 lůžek.⁵² Zdravotní výbor hodnotil klášterní nemocnici jako nedostačující z hlediska kapacity a jednal o zřízení nové nemocnice, která by se specializovala na infekční onemocnění. Doktor Hacar na schůzi tohoto výboru navrhl, aby potřebné místnosti byly vystavěny v klášterní zahradě, což bylo schváleno.⁵³ O zřízení vhodnější obvodní izolační nemocnice v Tovačově bylo rozhodnuto na schůzi zdravotního výboru dne 23. ledna 1915. Členové výboru se však usnesli, že nová nemocnice nebude postavena ze tří důvodů. Prvním důvodem bylo, že již bylo pozdě pro stavbu nového zařízení a dle výboru „dávno již válka a s ní související epidemie pominou“⁵⁴ než by stavba byla dokončena. Dalším důvodem bylo, že nová nemocnice, která měla mít kapacitu 60 lůžek, by byla nedostačující. Posledním důvodem bylo, že například při choleře bylo pro pacienta lepší, když zůstal v domácí péči. Dle výboru pacientům hrozilo, že při převozu do nemocnice nezvládnou cestu.⁵⁵

V září 1918 zasáhla vyčerpané a strádající obyvatelstvo španělská chřipka, které podlehl více lidí, než kolik jich padlo v bojích první světové války.⁵⁶ Vlně pandemie na podzim 1918 předcházela vlna na jaře téhož roku. Státy, které se účastnily první světové války, většinou zprávy o španělské chřipce nepodávaly, na rozdíl od Španělska, které bylo neutrální a vydávalo pravdivé zprávy. Z tohoto důvodu se ve světě rozšířil název pro tuto nemoc „španělská chřipka.“ Jako oblast, ze které se nákaza rozšířila, se uvádí východní Asie, kde Francie a Velká Británie měly východní kolonie a povolávaly odtud vojáky do Evropy, kam tito vojáci měli nemoc zavléct. Dále je jako oblast původu nákazy uváděna severní Amerika, kde měla nemoc vypuknout v několika výcvikových táborech a jednotky z USA a Kanady ji rozšířily do Evropy, když se USA zapojila do válečného konfliktu. Infekce se šířila velmi rychle a zasahovala zejména mladé lidi do věku 40 let s odolnější imunitou.⁵⁷ Děti mladší pěti

⁵¹ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 44, inv. č. 400, *Zdravotní výbor – Zřízení obvodní nemocnice*.

⁵² SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 403, - *Zdravotní opatření v době válečné*.

⁵³ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 44, inv. č. 400, *Pojednání o zřízení isolační obvodní nemocnice*.

⁵⁴ Tamtéž, *Výtah z protokolu*.

⁵⁵ Tamtéž, *Výtah z protokolu*.

⁵⁶ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 100.

⁵⁷ HORA-HOREJŠ, Petr: *Toulky českou minulostí*. Čtrnáctý díl. Praha 2016, s. 143-144.

let a lidé vyššího věku nemoc postihla jen zřídka, avšak ohroženější byli kardiaci.⁵⁸ Mezi počáteční symptomy nákazy se řadí bolest hlavy, malátnost, dušnost, bolest svalů a horečka. U některých případů nastávala smrt již několik hodin po objevení počátečních symptomů.⁵⁹ V českých zemích pandemie vrcholila v říjnu a v listopadu 1918, avšak data o úmrtí na španělskou chřipku jsou jen útržkovitá a počet obětí se odhaduje až na 70 tisíc obyvatel Československa.⁶⁰

2.1.2 Invalidé

Válečné zdravotnictví se však nevypořádávalo jen s přenosnými nemocemi, ale hlavně s raněnými vojáky, kteří se kvůli svým zraněním vraceli z fronty. Bylo jich poměrně velké množství a muselo se řešit, kam by se mohli umístit, když v nemocnicích nebude dostatek místa. Raněným vojákům byly vyhrazeny nové provizorní nemocnice a lazarety, kde o ně bylo pečováno zdravotním personálem. Častým zraněním vojáků bojujících na západní frontě bylo poranění obličeje způsobené střepy z granátů, z východní fronty přijížděli muži většinou s poraněnými končetinami. Lékaři se zraněními obličeje neměli moc zkušeností a část raněných umírala po několika dnech kvůli vykrvácení nebo infekci. Pacienti, kteří přežili, byli často do konce života krmeni sondou a byli trvale zohaveni. Postupem času byly zakládány speciální lazarety zaměřené na obličejovou chirurgii. Tyto lazarety spolupracovaly se stomatology a plastickými chirurgy ve městech.⁶¹ S velkým počtem raněných se vyskytl problém nedostatku zdravotnického materiálu a pro nově zřízené provizorní nemocnice byl v co nejkratší době opatřován obvazový materiál, lékařské nástroje, nábytek a přístroje. Komplikace způsobil nedostatek bavlny, jejíž dovoz byl zastaven na začátku války, protože se z ní vyráběly obvazy a vata.⁶²

Ministerstvo vnitra zřídilo Moravskou zemskou komisi pro péči o vrátivší se vojáky, která se měla specializovat na zvláštní zranění vojáků, která se nemohla léčit ve všeobecných nemocnicích. Úkolem komise bylo zajistit, aby vojáci, kteří na

⁵⁸ *Influenza in Europe*. In: Public Health Reports (1896-1970), roč. 33, č. 45, 1918, s. 1926.

⁵⁹ HOLLENBECK, James E.: *The 1918-1919 Influenza Pandemic: A Pale Horse Rides Home from War*. In: Bios, roč. 73, č. 1, 2002, s. 22.

⁶⁰ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 144.

⁶¹ SMRČKA, Václav-MÁDLOVÁ, Vlasta: *Léčebná činnost v rakousko-uherské armádě v prvních pěti měsících 1. světové války*. In: Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce. Praha 2015, s. 270-271.

⁶² *Pražské válečné kapitolky*. In: Národní listy, roč. 55, č. 102 (13. 4. 1915 večerní vydání), s. 3.

bojištích byli nějakým způsobem zranění, byli nejen řádně vyléčeni, ale také usilovala o to, aby se váleční invalidé opět mohli co nejdříve vrátit do pracovního procesu. Komise zajistila vojínům pobyty v lázních a duševně chorým léčbu v zemských ústavech. Dále opatřila protetické končetiny a provozovala praktické dílny, ve kterých vrátivší učili s protetiky pracovat.⁶³ Tyto úkoly mohla komise plnit pouze pokud měla dost finančních prostředků. Z tohoto důvodu byly pořádány sbírky finančních prostředků, které by činnost komise pokryly. Majitel tovačovského zámku Wilhelm Hermann Guttman daroval komisi pro péči o vrátivší se vojíny 50 tisíc korun.⁶⁴ Zemský pomocný spolek Červeného kříže pro Království české založil v Praze ortopedický ústav, ve kterém se pečovalo o invalidy. Ústav mohl pojmout až 350 pacientů, kterým se zde pomáhalo vrátit hybnost poraněných končetin. V ortopedickém ústavu byly také vyráběny protézy a invalidé se s nimi učili žít a bez problému fungovat. Původně bylo zřejmě myšleno, že se uzdravení invalidé vrátí do svých zaměstnání, která vykonávali před válkou. Realitou však bylo, že muži byli přiřazováni k ženským pracím například v textilním nebo potravinářském odvětví.⁶⁵

František Gajdica ve své knize uvádí, že již v září 1914 byl v Tovačově zřízen pro raněné vojáky lazaret.⁶⁶ V týdeníku Přerovský obzor je uvedeno, že v srpnu byla obci předána sokolovna pro účely nemocnice. Do prostor sokolovny bylo nastěhováno 45 lůžek⁶⁷, avšak v pramenech se uvádí, že lůžek bylo 40.⁶⁸ Tělocvična v sokolovně byla 16 metrů dlouhá a devět metrů široká a byla využita pro raněné vojíny. Vedlejší místnosti sloužily pro ubytování ošetrovatelského personálu.⁶⁹ Wilhelm Guttman poskytl soukromý dům pro potřeby nemocnice s 25 lůžky.⁷⁰ Prádlo pro potřeby nemocnice v sokolovně bylo získáváno pomocí sbírek mezi obyvateli města.⁷¹ V říjnu 1914 byla nemocnice přijata vlasteneckým zemským a dámským pomocným spolkem Červeného kříže pro Moravu jako spolkový útulek pro rekonvalescenty, budova byla

⁶³ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 5, inv. č. 304, *Oběžníky, nařízení, vyhlášky – Péče o vrátivší se vojíny.*

⁶⁴ Tamtéž, *Péče o vrátivší se nemocné neb raněné vojíny.*

⁶⁵ HECZKOVÁ, Libuše – SVATOŇOVÁ, Kateřina – ŠPANIHELOVÁ, Magda: *"Kolik model se během války skácelo, kolik vnějšnosti odprýskalo": hledání "normality" v nenormální době.* In: *Kultura a totalita. II, Válka.* Praha 2014, s. 108-109.

⁶⁶ GAJDICA, František: *TJ Sokol Tovačov: 1898-1973.* Tovačov 1973, s. 14.

⁶⁷ *Ranění v Tovačově.* In: *Přerovský obzor*, roč. 5, č. 167 (25. 12. 1914), s. 3.

⁶⁸ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 36, inv. č. 350, *Vojenská (válečná) nemocnice – Nemocnice raněných vojínů v Tovačově.*

⁶⁹ Tamtéž, *Červený kříž.*

⁷⁰ *Ranění v Tovačově*, s. 3.

⁷¹ GAJDICA, *TJ Sokol Tovačov*, s. 14.

označena nápisem a bílým praporem s ženevským křížem.⁷² Dlouhou dobu zůstávaly obě provizorní nemocnice prázdné, protože první ranění přijeli až v půlce prosince 1914.⁷³

Bylo povinností představenstva obce vojáky léčené v nemocnici uvést v evidenci pacientů. Každý den v 16 hodin byl telefonicky sdělen c. k. okresnímu hejtmánství v Přerově počet volných a obsazených postelí. Vojenská správa platila poplatek za jednoho pacienta dvě koruny na den, v tomto poplatku byly zahrnuty útraty za léčbu a léky a za stravu. Nemocnice byla také povinna vyčistit oblečení a obuv pacientů, účet se měl předkládat každý měsíc ministerstvu války.⁷⁴ Vzhledem k inflaci byla v březnu 1915 upravena výše poplatku za pacienta na tři koruny na den. Bylo nutné přikládat k vyúčtování doklady o nákladech provozu nemocnice, čímž se myslely náklady na topení, osvětlování, čištění prádla, léčiva a obvazový materiál.⁷⁵

Rada města slíbila, že zajistí raněným vojákům v nemocnici stravování⁷⁶ a najala tovačovskou hostinskou Bertu Vlkovou, která se nabídla, že za poplatek zajistí stravování pacientů. Také bylo dohodnuto, že Vlková dodá všechno potřebné nádobí z hostince, a ještě si k práci vezme na výpomoc své dvě kuchyňské služky. Vlková žádala, aby jí s vedením nemocniční kuchyně mohl pomáhat její manžel Jakub Vlk.⁷⁷ K dispozici mi byl jídelní lístek, ze kterého bylo možné vyčíst, jak vypadala denní strava v nemocnici v Tovačově. Jídla se často opakovala a jako příklad mi posloužil jídelní lístek z prosince 1914. Pacienti každý den snídali bílou kávu s chlebem a na dopolední svačinu jedli chléb s máslem nebo s husím sádlem. Na oběd se většinou jedla hovězí polévka, výjimkou byla zasmažená polévka. Hlavní jídla byla masitá a často s omáčkou, například rajská omáčka s masem a knedlíkem nebo zajíc s omáčkou a knedlíkem. Také se jedly buchtý nebo přírodní řízek s brambory. K odpolední svačině pacienti dostávali bílou kávu s chlebem nebo chléb s máslem. K večeři pacienti jídávali například guláš, rýži nebo chléb s máslem a čajem. Bohužel jídelní lístek z pozdějších válečných let mi nebyl k dispozici a nemohla jsem srovnat skladbu

⁷² SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 36, inv. č. 350, *Vojenská (válečná) nemocnice*.

⁷³ *Ranění v Tovačově*, s. 3.

⁷⁴ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 36, inv. č. 350, *Vojenská (válečná) nemocnic*.

⁷⁵ Tamtéž, *Zvýšení ošetrovacích útrat*.

⁷⁶ Tamtéž, *Nemocnice raněných vojáků v Tovačově*.

⁷⁷ Tamtéž, *Protokol sepsán na obecním úřadě*.

jídelníčku z prosince 1914 s jídelníčkem například z roku 1918. Dle mého názoru byl jídelníček z pozdějších válečných let prostší z důvodu potravinové nouze.

Na Štědrý večer roku 1914 byla plně obsazena kapacita nemocnice v sokolovně. Léčili se zde hlavně Češi, Němci a Maďaři. Obec raněným vojákům uspořádala štědrovečerní slavnost s večeří. Raněné v Guttmanově soukromém domě obdarovala manželka Wilhelma Guttmana zraněné vojíny teplým oblečením.⁷⁸

Mezinárodní humanitární organizace Červený kříž byla za války oporou pro rakouské zdravotnictví. Pomáhal nejen válečným invalidům, ale i jejich rodinám pomocí sbírek.⁷⁹ Rakouská společnost Červeného kříže vyzývala obyvatele Českých zemí k zaslání peněžních darů nebo obvazů pro vojáky.⁸⁰ Již v červenci 1914 byly obce přerovského okresu vyzvány, aby se starostové stali členy Přerovského podružného spolku červeného kříže. Starostové se měli stát členy spolku a občané jejich obcí je měli následovat. Roční členský příspěvek činil 4 koruny a další příspěvky byly vítány.⁸¹ Tento spolek také vyzval Wilhelma Guttmana, aby Červenému kříži přispěl větším finančním darem.⁸² Obec Tovačov vyhlásila sbírku na pomoc raněných a nemocných vojáků. Mezi obyvatelstvem se vybralo 870 korun a 70 haléřů a obec přispěla 1000 korun.⁸³

Prvním aspektem války, se kterým se lidé museli potýkat bylo zdraví. Jejich životy ovlivnili přenosné nemoci, které se v tomto období více šířily. Důvodem byla horší úroveň hygieny, než jaká je v dnešní době. Dalším důvodem byl příchod vrátivších se vojáků z bojišť, kde se tyto nemoci v hojně míře objevovaly. S vrátivšími vojáky, kteří byli ve většině případů v boji zraněni, souviselo stavění provizorních nemocnic. Kapacita běžných nemocnic nebyla dostačující, a proto i v Tovačově byla zřízena provizorní nemocnice v budově sokolovny.

2.2 Stravování

2.2.1 Situace na venkově

⁷⁸ *Štědrý večer v Tovačově*. In: Selské listy, roč. 33, č. 2 (5. 1. 1915), s. 3.

⁷⁹ HLAVAČKA, Milan – BOLOM, Sixtus – ŠIMON, Patrik: *V zákopech myslí: život, víra a umění na prahu velké války*. Praha 2014, s. 26.

⁸⁰ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 5, inv. č. 304, *Pomozte našim vojínům*.

⁸¹ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 36, inv. č. 350, *Vojenská (válečná) nemocnice*.

⁸² Tamtéž.

⁸³ Tamtéž, *Pomozte našim vojínům!*

Válka změnila životy obyvatel měst i vesnic. Obvyklou stravou na venkově před rokem 1914 byl chléb, mléko a mléčné výrobky, svátečně se jedly koláče nebo krupičná kaše. Maso bylo na jídelníčku pouze v neděli a ovoce a zelenina tehdy, když byla sezóna. Běžně se pil čaj, káva, pivo nebo domácí kořalka. Mezi vzácné pokrmy patřilo sušené ovoce, sušenky, sardinky nebo cukrovinky.⁸⁴ Po roce 1914 se jídelníček venkovanů stával více prostým. Hospodyně, které určovaly, co se bude vařit, musely svůj výběr omezovat z důvodu nedostatku základních surovin.⁸⁵

S válkou musel stát změnit dosavadní ekonomickou strategii, kterou je možné rozdělit dle Urbana na čtyři fáze. První fáze trvala od počátku války do konce roku 1914. Hospodářství bylo otřeseno mobilizací⁸⁶ a klesala zemědělská produkce. Důvodem bylo odvedení práce schopných mužů na frontu, kam se odváděly i koně využívané při práci.⁸⁷ Zemědělské práce nově vykonávaly ženy, mládež a staří muži. Při žních však armáda na nějaký čas uvolňovala domobrance k polním pracím. Dále byli do prací zapojeni uprchlíci z Haliče a nezaměstnaní. Zemědělské stroje se stávaly zastaralými a nové se nevyráběly, jelikož průmysl se orientoval hlavně na válečnou produkci.⁸⁸ Hospodářství přešlo v druhou fázi v zimě 1914, která byla typická přizpůsobením hospodářství válce a zasahováním státu do výroby. Také se kladl větší důraz na produkci zbrojního průmyslu. Námořní blokáda ústředních mocností způsobila nouzi o zboží, které bylo dováženo. Rostoucí inflace způsobila zvýšení cen potravin.⁸⁹ Jako příklad slouží odstavec v novinách informující o zdražení piva z důvodu zvýšení cen pivovarských surovin, čímž se zvýšily náklady na výrobu piva.⁹⁰ Tato fáze skončila na podzim 1916 a vystřídal ji třetí fáze, která trvala do léta 1918. Vyznačovala se vzrůstající nouzí o potraviny a další zboží a vyčerpáním obyvatelstva.⁹¹ Pro zvýšení produktivity v továrnách byla prodlužována pracovní doba

⁸⁴ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 107-108.

⁸⁵ SLABOVÁ, Markéta: *"Kdo si v létě nesušil ovoce a houby, bude v zimě sušit hubu."*: Strava a stravování ve válečných letech 1914-1918. In: *Krajiny prostřených i prázdných stolů. I.*, Evropská gastronomie v proměnách staletí. Pardubice-Polabiny 2016, s. 215.

⁸⁶ JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk: *Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha 2006, s. 404.

⁸⁷ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 60.

⁸⁸ BALCAROVÁ, Jitka-KUBŮ, Eduard-ŠOUŠA, Jiří: *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době*. Praha 2017, s. 52-53.

⁸⁹ JAKUBEC – JINDRA, *Dějiny hospodářství*, s. 405.

⁹⁰ *Zdražení piva*. In: *Hlas lidu: časopis hájící zájmy čtvrtého stavu*, roč. 30, č. 23 (22. 2. 1915), s. 4.

⁹¹ JAKUBEC – JINDRA, *Dějiny hospodářství*, s. 405-406.

a v roce 1917 byl zaveden letní čas.⁹² Lid byl nespokojený a dával to najevo stávkami a demonstracemi, se kterými bylo spojené i rabování obchodů a ničení skladů.⁹³ Dne 25. dubna 1917⁹⁴ ve městě Prostějov, který se nachází nedaleko Tovačova, došlo k protestu proti údajnému snížení přídělů, kterého se zúčastnilo osm tisíc osob. Na druhý den dav rozehnala vojenská jednotka z Olomouce, která použila zbraně. Zastřeleno bylo 24 lidí, což bylo nejvíce mrtvých v důsledku těchto protestů, které se konaly i na jiných místech monarchie.⁹⁵ Poslední čtvrtá fáze trvala přes léto a podzim 1918. Hospodářství se hroutilo a dlouhodobě trval nedostatek zboží, zemědělských produktů a průmyslových surovin. Monarchie se pomalu rozkládala a vláda nebyla schopná zajistit obyvatelstvu nejnnutnější potřeby.⁹⁶

Lidé na zásoby mysleli už na počátku války a vykupovali základní zboží jako je například mouka, cukr nebo petrolej.⁹⁷ Obchody v obcích byly otevřeny až do 21 hodin.⁹⁸ Pokud si člověk nestihl nakoupit do několika dnů, než bylo zboží vyprodané, byl donucen stát v dlouhých frontách.⁹⁹ Ženy čekávaly několik hodin ve frontách na přiděly nejpotřebnějších surovin, ze kterých by mohly uvařit slušné jídlo pro svou rodinu¹⁰⁰ a se často potýkaly s problémem sehnat mléko pro děti. Mléka se týkal také případ tovačovské obyvatelky Anny Molatové, která byla matkou pěti dětí a potřebovala nakrmit mlékem nejmladší dítě. Molatová napsala stížnost aprovizční komisi, aby jí bylo přiděleno mléko pro její děti.¹⁰¹ Aprovizční komise měla za úkol dohlížet na zásobování obyvatelstva, dopravu potravin a bránit lichvě.¹⁰² Komise se obrátila na Štěpána Zatloukala, který v Tovačově dodával některým rodinám mléko. Ten vypověděl to, že mléko, které nedodá rodinám ve městě, si nechává pro vlastní potřebu. Dále se vyjádřil takto: „Kdyby bylo možno ještě více mléka dodávat, Molatce

⁹² SCHILDBERGER, Vlastimil, a kol: Léta zkázy a naděje 1914-1918. Češi a Moravané na frontách Velké války a vznik ČSR. Brno 2008, s. 23.

⁹³ DOUBRAVSKÝ, Zdeněk: *Severomoraváci za Velké války*. Vojáci skomírající monarchie 1916-1918. Šumperk 2018, s. 71.

⁹⁴ FILIP, Vladimír: *I. světová válka 1914-1918*. Brno 2014, s. 233.

⁹⁵ WINTERBERG, Yury – WINTERBERG, Sonya: *Malé ruce ve velké válce: osudy dětí za první světové války*. Praha 2014, s. 300.

⁹⁶ JAKUBEC – JINDRA, *Dějiny hospodářství*, s. 406.

⁹⁷ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 149.

⁹⁸ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 211.

⁹⁹ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 149.

¹⁰⁰ KUČERA, Rudolf: *Život na přídel: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha 2013, s. 44.

¹⁰¹ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 61, inv. č. 482, *Stížnosti na špatné zásobování a rozdělování potravin – Molatová Anna, stížnost proti aprovizaci*.

¹⁰² LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 24.

ho nedodám, poněvač ona chtěla platit měsíčně a já Molatce ničeho nesvěřím a také sotva druhý, který Molatku zná by tak učinil.“¹⁰³ Z tohoto vyjádření vyplývá, že Anna Molatová měla špatnou pověst a z toho důvodu jí nebylo mléko dodáváno. Komise Molatové zaslala vyjádření Štěpána Zatloukala a dále se její stížností „pro nedostatek času a návalu jiné práce“¹⁰⁴ dále nevěnovala. Je tedy pravděpodobné, že případ byl uzavřen.¹⁰⁵ Aprovizační komise měla povinnost mezi obyvateli rozdělit příděly, ovšem musela určit jejich množství podle toho, zda jedinec pracoval či ne nebo byl samozásobitelem, což byl vlastník pole, na kterém si mohl vypěstovat své potraviny. Samozásobitelé tedy nedostávali příděly, protože se mohli uživit sami. Ve skutečnosti však všechny přebytky zemědělských produktů museli odevzdat úřadům.¹⁰⁶

Nedostatku potravin přispívalo pravidelné odvádění určitého množství obilí a jiných zemědělských produktů pro potřeby armády.¹⁰⁷ I do Tovačova dorazilo nařízení pro zemědělce, aby dodávali obilí, tuky, brambory a dobytek. Ve vyhlášce bylo emotivně napsáno: „Zemědělci moravští, zachraňte národ před hladem, zachraňte československý stát, za nějž statisíce zdatných synů selských krvácelo a vykřvácelo.“¹⁰⁸ Odváděné zemědělské produkty se sepisovaly, aby se na bojiště mohlo posílat maximální množství. Tomu, kdo si chtěl pro své potřeby nechat větší množství například obilí, hrozila peněžitá pokuta¹⁰⁹ a rekvizice odváděných produktů. Při rekvizici neboli nárokování přebytků potravin a jiných artiklů pro potřeby války, často asistovali vojáci. Zabavení plodin a jiných zemědělských produktů bylo v kompetenci rekviziční komise, kterou tvořil státní úředník ve funkci výkupního komisaře, starosta obce a hospodářský znalec. Zrekvírované zboží bylo posíláno do nákupen státního válečného ústavu, které ho dodávaly na frontu.¹¹⁰

Ukryté potraviny rolníci mohli výhodně prodat na černém trhu nebo lidem z měst, kteří si na venkov jezdili pro suroviny, kterých bylo ve městě nedostatek.¹¹¹ S pokračující válkou klesala hodnota peněz, avšak platy zůstávaly stejné a lidé na

¹⁰³ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 61, inv. č. 482, *Molatová Anna, stížnost proti aprovizaci*.

¹⁰⁴ Tamtéž.

¹⁰⁵ Tamtéž.

¹⁰⁶ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 28.

¹⁰⁷ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 9.

¹⁰⁸ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 5, inv. č. 304, *Našemu rolnictvu!*

¹⁰⁹ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 61.

¹¹⁰ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopecch mysli*, s. 16.

¹¹¹ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 61.

venkově si tímto obchodováním mohli přivydělat.¹¹² Nezákonnému obchodu mezi lidmi z města a z venkova se říkalo křečkování, hamstrování¹¹³ či „fechtování.“ Tento výraz pocházel z německého fechten, což se dá přeložit jako žebrot.¹¹⁴ Urban tuto situaci ve své knize popsal takto: „Ustarané, udřené ženy plní vlaky na výpravách do vesnic od Prahy vzdálených 80-100 km, svlečou ze sebe šaty i boty, ba i vlasy prodají za pytel bramborů.“¹¹⁵ Venkované s měšťany směnovali základní potraviny, jako například mouku, máslo a vejce, za produkty, které si sami nemohli vyrobit. Příkladem může být tabák. Jak jsem zmínila výše, obchodování tohoto způsobu bylo nezákonné a vláda hrozila vysokými tresty. Ve skutečnosti byl černý trh spíše tolerován, protože bylo nemožné, aby si policie, nevšimla množství lidí s batohy jezdících vlaky z města na venkov a zpět.¹¹⁶ Na lidech z města bez zásob chtěli profitovat také překupníci neboli tzv. keřasové, kteří ve velkém nakupovali zemědělské produkty od rolníků a po částech je výhodněji prodávali lidem z měst.¹¹⁷

2.2.2 Potraviny a jejich náhražky

V průběhu čtyř válečných let byli lidé donuceni změnit své stravovací návyky a přizpůsobit se nedostatku potravin. V roce 1914 bylo potravin dostatečné množství a za dobré ceny. Vláda chtěla již na počátku války zabezpečit zásobování v zemi, a proto od podzimu 1914 vydávala nařízení týkající se stravování obyvatelstva. V závěru roku 1914 byly stanoveny maximální ceny obilovin a brambor, které byly dvojnásobné oproti cenám předválečným. V dubnu 1915 začal fungovat lístkový systém na chleba a mouku a dle Urbana byli lidé nejprve tímto systémem zmateni a nebylo jim jasné, zda lístky slouží jako platidlo nebo jako poukázka. Těmto lístkům se říkalo chleбенky¹¹⁸ a za jeden lístek si člověk mohl koupit 70 gramů chleba nebo 50 gramů mouky.¹¹⁹ Když však lidé pochopili, že ani za lístky v obchodě neseženou pečivo, zasílali je nepoužité do chlebových kanceláří. V červnu 1915 byl zaveden obilný monopol a válečný obilní ústav povinně vykupoval obilí, čímž vláda kontrolovala celou úrodu. Ovšem z důvodu klimatických podmínek nebyla úroda

¹¹² KUČERA, *Život na příděl*, s. 37.

¹¹³ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 60.

¹¹⁴ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 155.

¹¹⁵ URBAN, Otto: *Česká společnost 1848-1918*. Praha 1982, s. 583.

¹¹⁶ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 156.

¹¹⁷ BALCAROVÁ – KUBŮ – ŠOUŠA, *Venkov, rolník a válka*, s. 53.

¹¹⁸ URBAN, *Česká společnost*, s. 580-581.

¹¹⁹ FILIP, *1. světová válka*, s. 235.

taková, jak se očekávalo a nastal nedostatek obilí.¹²⁰ Postupně se přidělový systém uplatňoval i na máslo, tuk, mléko a další zboží¹²¹ a k chlebenkám přibyly i masenky nebo kávenky.¹²² Kvůli špatnému počasí ani další rok nebyla dobrá úroda a potravinová nouze se ještě zvětšila. Přídělový systém se vztahoval také na pivo a od roku 1916 mohlo být hostovi v restauraci nebo hospodě načepováno jedno pivo za jednu návštěvu tohoto zařízení.¹²³ Další nařízení zakazovalo prodej i konzumaci masa a masných výrobků v určité dny. Zákaz se vztahoval na domácnosti, řeznictví, restaurace atd.¹²⁴ V bezmasé dny se pokrmy také nesměly připravovat na sádle.¹²⁵ Za porušení tohoto nařízení mohla být udělena pokuta až ve výši pět tisíc korun.¹²⁶ V roce 1917 bylo u několika tovačovských židovských rodin nalezeno maso, které bylo zabaveno a druhého dne rozdáno chudým.¹²⁷ Na hovězí a vepřové maso se také začaly vydávat přidělové lístky.¹²⁸ Příděly byly v roce 1917 sníženy o polovinu¹²⁹ a v následujících měsících byly ještě více omezeny. Přídělový systém byl zrušen až v roce 1921.¹³⁰

Příděly potravin byly snižovány a v domácnostech se využívaly náhražky za zboží, které bylo nedostatkové. Aby se zefektivnilo toto počínání, aplikovaly se vědecké znalosti na snížení konzumace ubývajících potravin a kompenzaci za ně jinými potravinami, které by obyvatelstvu dodaly stejné množství potřebné energie.¹³¹ Náhražkám byly věnovány i výstavy, na kterých se vedle nepřeborného množství náhražek objevovaly například i šaty z papíru.¹³²

Cena kila pšeničné mouky se zvedla ze 48 haléřů, kterých stála v roce 1913, na 16 korun, kterých stála v roce 1918.¹³³ Aby se nahradila pšeničná nebo žitná mouka, ze které se běžně pekl chleba, přidávalo se k části zmíněné mouky ještě mouka z ovsu,

¹²⁰ URBAN, *Česká společnost*, s. 581.

¹²¹ KUČERA, *Život na příděl*, s. 25.

¹²² SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 213.

¹²³ URBAN, *Česká společnost*, s. 581-582.

¹²⁴ KUČERA, *Život na příděl*, s. 18.

¹²⁵ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 222.

¹²⁶ KUČERA, *Život na příděl*, s. 18.

¹²⁷ *Bezmasé dny*. In: Hanácký kraj, roč. 18, č. 9 (23. 2. 1917), s. 2.

¹²⁸ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopech mysli*, s. 14.

¹²⁹ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 9.

¹³⁰ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 153.

¹³¹ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 216.

¹³² FILIP, *I. světová válka*, s. 242.

¹³³ URBAN, *Česká společnost*, s. 582.

kukuřice nebo rýže.¹³⁴ Později bylo vydáno nařízení, že chleba nesmí obsahovat více než 70% pšeničné nebo žitné mouky.¹³⁵ Nezvyklé bylo vyrábět mouku z jírovce maďalu kvůli jeho hořkosti, ovšem po izolování olejů jírovce byla mouka použitelná na pečení.¹³⁶ Bylo nařízeno péct jen určité druhy pečiva, které mohly vážit jen úřadem stanovenou váhu. Například jeden chleba měl vážit 1400 gramů a jedna houska 35 gramů.¹³⁷ Dále bylo zakázáno péct bábovky, mazance a vánočky, které by obsahovaly více než 20% pšeničné mouky.¹³⁸ Také se již neprodávaly rohlíky, loupáky apod.¹³⁹

Cena za kilo masa nebyla jednotná a různé druhy stály rozdílně. Konkrétně za kilo vepřového masa člověk zaplatil v roce 1913 korunu a 90 haléřů, avšak v roce 1918 46 korun.¹⁴⁰ Maso se nahrazovalo například směsí jáhel a jírovcové mouky nebo směsí ječné a pšeničné mouky a koření.¹⁴¹ Dále maso měly nahradit sušené ryby¹⁴² nebo také vrány.¹⁴³ Doporučovani byli také králíci.¹⁴⁴ Tuřín, kopřivy nebo pampelišky měly sloužit jako nový zdroj bílkovin místo masa, které nebylo k dostání nebo jen za vysoké ceny.¹⁴⁵

Kilo brambor se dalo v roce 1913 pořídit za šest haléřů, ale v roce 1918 už za korunu a 20 haléřů.¹⁴⁶ V pozdější fázi války brambory z části nahradily v domácnostech nedostatkový chléb.¹⁴⁷ Z tohoto důvodu nemohli lihovarníci vyrábět své produkty z brambor a obilí, ale museli používat náhražky nebo omezit výrobu.¹⁴⁸

Mezi obyvatelstvem se objevily snahy nahradit mléko a sýr sójou. Tyto snahy však byly neúspěšné, jelikož na území monarchie se sója nepěstovala a za válečného stavu byly problémy s dovozem. Úspěšněji bylo nahrazeno mléko ovsem.¹⁴⁹

¹³⁴ FILIP, *I. světová válka*, s. 242.

¹³⁵ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 153.

¹³⁶ FILIP, *I. světová válka*, s. 243.

¹³⁷ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 26.

¹³⁸ Tamtéž, s. 30.

¹³⁹ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesusil ovoce*, s. 212.

¹⁴⁰ URBAN, *Česká společnost*, s. 582.

¹⁴¹ FILIP, *I. světová válka*, s. 243.

¹⁴² DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 71.

¹⁴³ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 153.

¹⁴⁴ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesusil ovoce*, s. 222.

¹⁴⁵ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 56.

¹⁴⁶ URBAN, *Česká společnost*, s. 582.

¹⁴⁷ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 27.

¹⁴⁸ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 24.

¹⁴⁹ FRANC, Martin: *Výmysly německých profesorů i návrat k zkušenostem předků. Přírodní potravinové náhražky za 1. světové války v českých zemích*. In: *Práce z dějin Akademie věd*, roč. 4, č. 1, 2012, s. 11-12.

V novinách byla otištěna emotivní reakce na zdražení mléka v roce 1915. Autor článku se ke zdražení mléka vyjádřil tímto způsobem: „Jeť mléko tak důležitá poživatina, že nesmí býti zvyšována, nemá-li způsobiti ve výživě rodin hrozných škod. Co dáti dětem, když ani trochu mléka anebo pokrmů z mléka nedostanou. Víte, že ničíte vývoj generace?“¹⁵⁰

V domácnostech chyběly kromě masa, mouky a další surovin také tuky nebo vejce. Na konci války si lidé za cenu jednoho vejce mohli koupit před válkou 20 vajec.¹⁵¹ Obyvatelé se stravovali plodinami, kterými se dříve krmily hospodářská zvířata.¹⁵² Příkladem mohou být kopřivy, ze kterých se vařila polévka. Dále se místo čaje pily odvary z listů maliníku nebo ostružiníku. Místo ječmene, ze kterého se vyráběl slad, se při vaření piva využíval například oves, rýže nebo kukuřice.¹⁵³ Tabák se často nahrazoval listy z buku nebo břízy, později vešla ve známost směs, kterou tvořily dvě pětiny bukového listí, dvě pětiny chmele a jedna pětina tabáku.¹⁵⁴ Nouze o potraviny donutila obyvatelstvo náhražky za chybějící potraviny nahrazovat dalšími náhražkami, které se často nedaly ani požívat jako například „válečná povidla.“¹⁵⁵ Dalším příkladem byla cikorka, která měla sloužit jako náhražka kávy, která byla z části nahrazována jinými složkami, například žaludy¹⁵⁶ nebo praženým hrachem.¹⁵⁷

Ve školách byly děti nabádány k tomu, aby šetřily potravinami a neplýtvaly jimi. Neměly se dožadovat větších porcí jídla, měly šetřit s chlebem a brambory a respektovat bezmasé dny.¹⁵⁸ V denním tisku bylo možné najít rady, jak při vaření šetřit s vejci nebo jak starší brambory zbavit pachuti.¹⁵⁹ Také kuchařky vydané za války obsahovaly recepty z levnějších surovin, zejména z brambor a luštěnin.¹⁶⁰ Bylo důležité dbát na výběr a uskladnění potravin a dodržování hygienických zásad při vaření a stolování. Dle Slabové se některé recepty zaznamenávaly do obecních kronik, aby se zachovalo povědomí o válečné bídě v zázemí.¹⁶¹ Bohužel žádný takový recept

¹⁵⁰ *Mléko*. In: Přerovský obzor, roč. 6, č. 72 (13. 3. 1915), s. 3.

¹⁵¹ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 30.

¹⁵² SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 223.

¹⁵³ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 71.

¹⁵⁴ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopech mysli*, s. 14.

¹⁵⁵ WINTERBERG – WINTERBERG, *Malé ruce*, s. 298.

¹⁵⁶ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 71.

¹⁵⁷ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 153.

¹⁵⁸ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 56-57.

¹⁵⁹ *Našim ženám*. In: Hlas lidu, roč. 31, č. 24 (16. 6. 1916), s. 8.

¹⁶⁰ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 105.

¹⁶¹ SLABOVÁ, *Kdo si v létě nesušil ovoce*, s. 218-219.

se v tovačovské pamětní knize nenachází. Pro ženy v domácnostech byly vydávány oběžníky, které radily, jak šetřit s potravinami. Konkrétním příkladem, který se týká Tovačova je list, který vydalo ministerstvo vnitra v lednu 1915. V úvodu je popsáno, jak je pro vítězství ve válce důležité to, aby lidé v zázemí šetřili potravinami. List varuje zejména před nakupováním zásob potravin a nestřídmým stravováním. Dále se věnuje různým složkám každodenního jídelníčku a radí, jak s nimi šetřit, popřípadě čím je nahrazovat. Nejprve se list věnuje masu, které se nemělo jíst denně a mělo se nahradit například mléčnými výrobky. Klade se také důraz na využití zbytků z masa, ze kterých se dá uvařit další pokrm, například polévka. S masem souvisí i tuk, jehož používání se mělo omezit. Nahradit tuk se doporučovalo tímto způsobem: „Nejlepší náhradou tuku jest cukr; místo namazání tuku na chléb (chléb s máslem) lze přidati často ovoce, povidla, marmeládu, med apod.“¹⁶² Jak jsem zmínila výše bylo doporučováno konzumovat mléčné výrobky a důvodem byl potřebný obsah bílkovin. Jídelníček měl zahrnovat mléko, podmáslí nebo tvaroh. Smetana doporučována nebyla s ohledem na její vyšší cenu. Dále se list zmiňuje o mouce a pečivu. Pšeničná nebo žitná mouka měla být jak v pekárnách, tak v domácnostech mísena s jinými druhy mouky, například s kukuřičnou. Chléb se měl jíst, i když nebyl čerstvý a celý se spotřebovat. Dále byli lidé nabádáni konzumovat luštěniny a brambory, které sloužili jako výživná náhrada. Rada na přípravu brambor zněla takto: „Aby se hospodyně s brambory zacházelo, buďtež vařeny ve slupce a teprve potom oloupány; jinak ztrácí se mnoho látek výživných.“¹⁶³ Zelenina byla dle listu surovinou, kterou by lidé měli zařadit do svého jídelníčku, protože nahrazuje jiné potraviny a zasytí. Pokud mělo obyvatelstvo volný kus pozemku, bylo nabádáno k tomu, aby na něm pěstovalo právě zeleninu. Nápoje, které byly doporučovány k pití, byly voda a mléko. Od pití lihovin bylo odrazováno, protože suroviny, které se používají k výrobě lihovin, by se daly využít jiným způsobem. Čaj a káva nebyly dle listu výživné, a navíc nebyly k dostání, protože se nedovážely. V závěru listu bylo obyvatelstvo nabádáno k tomu, aby neplýtvalo potravinami a zužitkovalo vše co zbylo.¹⁶⁴

Největší bída nastala zejména v posledním roce války, kdy vrcholil nedostatek zboží a potravin a nouzí trpěli především lidé z města. Lépe na tom byli lidé žijící na

¹⁶² SOkA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 5, inv. č. 304, *Kterak má obyvatelstvo se žíviti za války*.

¹⁶³ Tamtéž.

¹⁶⁴ Tamtéž.

vesnici nebo ti, kteří měli na venkově příbuzné, kteří jim dodávali potřebné potraviny. Válka trvala dlouho a potravin nebylo dost. Nedostatkovými byla především mouka a maso, za které se hledaly náhražky, které by lidem dodaly potřebnou energii. V pozdější fázi války byly nahrazovány skoro všechny potraviny a suroviny.

2.3 Dílčí aspekty každodenního života

2.3.1 Školství

Válkou bylo poznamenáno také školství a způsob vzdělávání v letech 1914–1918. Potvrzují to školní kroniky Měšťanské školy a Národní školy v Tovačově, které vykreslují situaci ve škole v období, kdy výuka musela určitým způsobem ustoupit do pozadí kvůli vojenským účelům. Například bylo povinné poslat kovové lampy a razítka příslušným úřadům, které s nimi naložily podle potřeb války.¹⁶⁵

Způsob výuky byl ovlivněn válečným konfliktem, a to především tím, že se učitelé ve většině případů museli dle nařízení přidat k vojsku a ve školách chyběli zaměstnanci,¹⁶⁶ někde až jedna třetina.¹⁶⁷ Dle kroniky Národní školy byli za všeobecné mobilizace povoláni do války učitelé Věkoslav Hrbáček, František Dragon a František Spisar.¹⁶⁸ Příkladem ze školní kroniky Měšťanské školy jsou dva pedagogové Josef Chytil a Šimon Dvořák, kteří byli posláni na frontu v roce 1915.¹⁶⁹

Dále byla do výuky zařazena vojensko-vlastenecká výchova, podle které měly učebnice projít cenzurou a nevyhovující být vyloučeny.¹⁷⁰ Týkalo se to hlavně učebnic českého jazyka a dějepisu, kde se nacházely úryvky děl Františka Palackého, Karla Havlíčka Borovského nebo Aloise Jiráska.¹⁷¹ Školy byly nuceny vystupovat vlastenecky a nacházelo se v nich více patriotických učebních pomůcek než před válkou. Příkladem těchto pomůcek jsou portréty císaře, knihy s prorakouským

¹⁶⁵ MALÍŘ, *Ke každodennosti obyvatel*, s. 519.

¹⁶⁶ DOUBRAVSKÝ, Zdeněk: *Severomoraváci za Velké války*. Do Vánoc jsme zpátky 1914. Šumperk 2016, s. 29.

¹⁶⁷ VANĚK, Ferdinand: *Školství v přerovském okrese v roce 1914*. In: *Přerovský obzor*, roč. 6, č. 1 (1. 1. 1915), s. 6.

¹⁶⁸ Státní okresní archiv Přerov, f. Národní škola Tovačov NAD 400, inv. č. 2, *Kronika školy tovačovské, 1895-1943*, nečíslované strany.

¹⁶⁹ Státní okresní archiv Přerov, f. Měšťanská škola Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově, 1896–1932*, s. 174.

¹⁷⁰ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 29.

¹⁷¹ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopech mysli*, s. 26.

obsahem nebo oslavou války.¹⁷² Žáci vyšších ročníků se učili střelbě a znalostem o třaskavinách, opevnění a organizaci vojska. Aby mohli do armády vstoupit i studenti, byla na školách zavedena předčasná maturita.¹⁷³ Studenti vysokých škol nebyli ušetřeni odvodů na frontu a univerzity dále navštěvovali pouze žáci, kteří nebyli dostatečně zdravotně způsobilí odvodu.¹⁷⁴

Česká zemská školní rada počítala již na počátku války s přívalem raněných vojáků vracejících se z fronty, kterým by pravděpodobně nestačila kapacita okresních nemocnic a bylo nutné vytvořit provizorní nemocnice. Tyto provizorní nemocnice často využívaly prostory škol. Rada trvala na tom, aby se pokračovalo ve vyučování, akorát se k tomu měly najít jiné prostory. Učitelé využívali k výuce například knihovny, veřejné budovy a zřídka i soukromé domy.¹⁷⁵ Vojáci, kteří byli transportováni do Tovačova, byli ubytováni do volných prostor po celém městě, což se týkalo i Měšťanské školy. Výuka ve školách byla omezena a nevyučovalo se klasicky celodenně, ale jen polodenně. Vyučovací hodiny však nebyly zanedbány, jelikož se učilo i ve dnech volna. Z tohoto důvodu stále více pedagogů trpělo psychickým vyčerpáním.¹⁷⁶ Pro zdravotnické účely školy v Tovačově využity nebyly, jelikož provizorní nemocnice byla vybudována na konci roku 1914 v místní sokolovně.¹⁷⁷

Učitelé s žáky v rámci výuky organizovali sbírky a děti chodily dům od domu a prosily o vlnu, předměty ze železa, oblečení, papír atd. Také se často vydávaly sbírat v lese jahodníkové a ostružinové listí nebo kaštiny a bukvice.¹⁷⁸ I žáci v Tovačově pořádali sběry železa, kaučuku¹⁷⁹ nebo teplého oblečení pro vojáky na frontu.¹⁸⁰ Vybíraly se také peníze, jak mezi obyvateli města, tak mezi žáky ve třídě. Vybrané částky se poté sečetly a vykazovaly se za třídu i školu.¹⁸¹ Příkladem ze školní kroniky jsou sbírky finančních prostředků pro sirotčí a vdovský fond po padlých vojíněch a pro

¹⁷² KLÍMOVÁ, Jarmila – LUKEŠ, Kamil – SEHNÁLEK, Petr: *Za císaře pána*. Přerov 2014, s. 54.

¹⁷³ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 50.

¹⁷⁴ HORA-HOREJŠ, *Toulky českou minulostí*, s. 159.

¹⁷⁵ LENDEROVÁ, Milena: *Dětství a škola za 1. světové války*. In: *Odras 1. světové války ve škole a ve společnosti*. Středokluky 2015, s. 20-21.

¹⁷⁶ SOkA Přerov, f. NŠ Tovačov NAD 400, inv. č. 2, *Kronika školy tovačovské*, nečíslované strany.

¹⁷⁷ GAJDICA, *TJ Sokol*, s. 14.

¹⁷⁸ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopech myslí*, s. 25.

¹⁷⁹ SOkA Přerov, f. MěŠ Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově*, s. 167.

¹⁸⁰ *Přerovsko-Kojetínsko*. In: *Hanácký kraj*, roč. 16, č. 12 (26. 3. 1915), s. 3.

¹⁸¹ KLÍMOVÁ – LUKEŠ – SEHNÁLEK, *Za císaře pána*, s. 53.

fond péče o válečné hroby.¹⁸² Sbírký se pořádaly také pro Červený kříž nebo pro vojíny na Vánoce. Pro chudé děti byla zřízena válečná kuchyně, ve které se třikrát týdně rozdávala polévka.¹⁸³

Aby se vybralo dostatek peněz na pořádání společenských akcí, děti prodávaly odznaky, kalendáře nebo pohlednice s válečnou tematikou. Tato „vlastenecká“ činnost byla povinná a kontrolovaly ji úřady.¹⁸⁴ V Tovačově se konaly Obětní dny, při kterých žáci prodávali odznáčky a vybírali finanční dary.¹⁸⁵ Finanční prostředky byly získávány i v rámci Dětského dne.¹⁸⁶ Školy často pořádaly vlastenecké slavnosti na oslavu vítězství. Nejvíce se jich pořádalo v roce 1915, když rakouská armáda úspěšně postupovala na východní frontě.

Za války dětem nebylo věnováno v domácnostech tolik pozornosti, jelikož otcové bývali na frontě a matky převzaly jejich roli a zajišťovaly obživu rodiny.¹⁸⁷ Děti také pomáhaly s obživou rodiny a místo vyučování pracovaly v zemědělství nebo v podnicích zbrojního průmyslu. Dívky pracovaly v textilním průmyslu a podílely se na výrobě uniforem pro vojsko.¹⁸⁸ Nepřítomnost žáků ve škole v době války řešila přednostní školní rada, která nechávala předvolat rodiče a snažila se je přimět, aby posílali své děti do školy. Toto snažení však bylo většinou neúspěšné. Pravděpodobně z tohoto důvodu uděloval správce školy starším žákům dovolenou kvůli hospodářským pracím. Důvodem nepřítomnosti dětí ve vyučování byl také nedostatek oblečení a obuvi v zimních měsících.¹⁸⁹ Děti nepracovaly jen kvůli obživě, ale také místo vyučování ve školách. Menší děti skládaly a lepily papír nebo prošívaly ponožky a dívky v hodinách pletly nebo háčkovaly. Školy připravovaly pro vojáky na frontě zásilky obsahující především knihy, psací a kuřácké potřeby nebo společenské hry.¹⁹⁰

Ze školní kroniky jsem nabyla dojmu, že situace ve škole nebo ve městě se během války nijak nelišila od jiných škol nebo měst. Školy poskytovaly dětem informace o všedním životě za válečného stavu. V rámci prevence již na počátku války

¹⁸² SOKA Přerov, f. MěŠ Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově*, s. 191.

¹⁸³ SOKA Přerov, f. NŠ Tovačov NAD 400, inv. č. 2, *Kronika školy tovačovské*, nečíslované strany.

¹⁸⁴ KLÍMOVÁ – LUKEŠ – SEHNÁLEK, *Za císaře pána*, s. 54.

¹⁸⁵ SOKA Přerov, f. MěŠ Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově*, s. 179.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 191.

¹⁸⁷ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 28. 3. 2020], s. 44-45.

¹⁸⁸ HLAVAČKA – BOLOM – ŠIMON, *V zákopech myslí*, s. 24-25.

¹⁸⁹ SOKA Přerov, f. NŠ Tovačov NAD 400, inv. č. 2, *Kronika školy tovačovské*, nečíslované strany.

¹⁹⁰ KLÍMOVÁ – LUKEŠ – SEHNÁLEK, *Za císaře pána*, s. 54.

byli tovačovští žáci poučeni o nakažlivých nemocech a byly jim předány návody na šetření potravin.¹⁹¹

Kvůli zintenzivnění vlastenecké výchovy byla pro tovačovskou mládež pořádána vojenská cvičení, která měl ve správě C. k. rakouský říšský spolek mládeže.¹⁹² Vydané nařízení prohlašovalo, že mladí muži narození v letech 1898-1903 museli být jmenovitě sepsáni, aby se každý z nich mohl zúčastnit výcviku. Chlapci, kteří se výcviku nezúčastnili, byli zapsáni cvičitelem. Například cvičení, které se konalo dne 11. června 1918, se nezúčastnilo osm tovačovských chlapců.¹⁹³ Pokud se ze zdravotních důvodů chlapec nemohl účastnit cvičení, musel to mít potvrzeno od lékaře. Příkladem je Jan Čechmánek z Tovačova, kterému místní doktor potvrdil, že výcviku se nemůže účastnit z důvodu vleklého zánětu průdušek. Osoby, které chtěly vést výcvik mládeže, se musely zúčastnit speciálního kurzu. Tento kurz trval sedm dní a vhodnými osobami, které by se ho měly zúčastnit byly učitelky a učitelé tělocviku a další jedinci s kladným vztahem k mládeži a sportu. Tato aktivita nebyla placená ovšem cvičitelé byli zproštěni vojenské služby „z důvodu veřejných.“¹⁹⁴ Z Tovačova se na kurz přihlásili František Novák a Tomáš Vincenec.¹⁹⁵

Školami pro vojáky byly vojenské akademie, kde muži studovali, aby se mohli stát důstojníky v armádě. Tyto akademie se nacházely na mnoha místech monarchie. V době míru před rokem 1914 si rakouská armáda vybudovala kromě důstojnické základny také zálohu nižších důstojníků kvůli případné mobilizaci. Nižší důstojníci neboli kadeti museli mít vystudovanou střední nebo vysokou školu a absolvovat jednoletou prezenční vojenskou službu. Voják si musel zvolit zbraň, u které chtěl sloužit, ovšem u jezdeckva a dělostřelectva bylo podmínkou, aby voják vlastnil koně nebo zaplatil 480 korun. Nemajetní u jízdy sloužit nemohli vůbec, u dělostřelectva pouze pokud se prokázali dobrým prospěchem. Služba byla hrazena samotným vojákem, nemajetným službu hradil stát pouze za předpokladu dobrého prospěchu.¹⁹⁶ Služba byla ukončena zkouškou a voják se stal kadetem. V případě neúspěchu mohla

¹⁹¹ SOkA Přerov, f. MěŠ Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově*, s.167-168.

¹⁹² Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov Nad 398, kart. 36, inv. č. 352, *Vojenská příprava a branná výchova mládeže – Kursy pro cvičitele mládeže*.

¹⁹³ Tamtéž.

¹⁹⁴ Tamtéž – *Kursy pro cvičitele mládeže*.

¹⁹⁵ Tamtéž – *Vojenský výcvik mládeže*.

¹⁹⁶ NEDOROST, Libor. *Češi v I. světové válce*. 1. díl. Praha 2006, s. 86-87.

být zkouška opakována další rok. Pokud ani tehdy voják neuspěl byl přiřazen k záloze u vojska nebo k domobraně. Za války se mohli stát důstojníky i vojáci, kteří nesložili kadetské zkoušky, ale vyznamenali se v boji.¹⁹⁷

Děti, které prchaly spolu se svými rodiči z oblasti Haliče před ruskými vojsky nebo z oblasti Itálie a usadily se v českých obcích, byly povinny navštěvovat školu. Často zařadily mezi své české vrstevníky, přizpůsobily se výuce, a dokonce se naučily česky. V některých případech se v uprchlické skupině nacházel učitel, který mohl děti učit v jejich jazyce, a tak vznikaly tzv. nouzové třídy. Ve městech s větším množstvím uprchlických učitelů i dětí vznikaly i nouzové školy, v jejichž kompetenci však nebylo vydávání vysvědčení.¹⁹⁸ Výuka byla narušována tím, že prostory, které využívaly uprchlické děti, využívaly i české děti a musely se střídat. Žáci byli povinni dodržovat školní docházku do 14 let, což bylo zapisováno. Pokud rodiče neposílali své děti do školy, hrozilo jim odebrání státního vyživovacího příspěvku. Uprchlíci byli postupně repatriováni a speciální školy rušeny. V případě, že uprchlíci chtěli zůstat v českých zemích, navštěvovaly jejich děti české školy.¹⁹⁹

2.3.2 Kriminalita

Běžné trestné činy, jako například vraždy nebo krádeže, byly páčány i za války. V tomto období se však vyskytovaly i jiné typy trestných činů nebo přestupků spojených zejména se státním aparátem. Příkladem mohou být podvody týkající se sociálních příspěvků, útky na svobodu zajatců, dezertérství nebo velezrada.

Za války odcházeli ze svých domovů otcové a synové, opouštěli své rodiny a bojovali na vzdálených bojištích s nejistotou, zda se vrátí či ne. Většina domácností byla na mužích závislá, jelikož jim pomáhali s obživou rodiny. Ženy zaujaly místa mužů a pracovaly na polích nebo v továrnách. Na zabezpečení většiny se podílel stát, který poskytoval rodinám padlých nebo zraněných vojáků sociální dávky. Prvním typem sociálních dávek byla vojenská penze pro vojenské osoby a invalidy, kterou dostávali vojáci po odsloužení deseti let v armádě. Penze mohla být vyplacena i před uplynutím stanovené doby v případě, že voják onemocněl, byl zraněn nebo měl psychické problémy jako následek bojové akce. Pokud byl voják zraněn nepřitelem

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 88.

¹⁹⁸ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 178-179.

¹⁹⁹ LENDEROVÁ – HALÍŘOVÁ – JIRÁNEK, *Vše pro dítě*, s. 180-181.

nebo bez vlastního zavinění mimo bojovou činnost, mohl mu být vyplacen i přírůdek za zranění. Dalším typem byl vdovský důchod, který pobírala manželka vojáka padlého v boji k zajištění obživy sebe, případně společných dětí. V případě, že padlý byl zabit nepřítelem nebo do doby jednoho roku podlehl zraněním, byl k vdovskému důchodu přiznán ještě 50procentní přírůdek. Tyto dávky spadaly pod agendu ministerstva války Rakousko-Uherska.

Typem dávky, kterou pobírala většina lidí byla podpora pro zajištění obživy rodinám mobilizovaných vojáků. Tato dávka se od roku 1912 nazývala příspěvek na výživu a byla určena pro sociálně slabé rodiny z Předlitavska.²⁰⁰ Rodinnými příslušníky, kteří mohli příspěvek pobírat byli všichni, komu mobilizovaní vojáci dříve obstarávali prostředky pro obživu. Konkrétně tím byli myšleni vojákova manželka, jejich děti, ať už manželské či nemanželské, a jeho i manželčiny rodiče. Podobné byly příspěvky pro rodiny, které byly závislé na obživě poskytované osobami, které vykonávaly službu armádě, ale nebojovaly na frontě. Přiznán byl pouze osobám, jejichž obživa rodiny byla ohrožená například z důvodu vykonávání služby mimo bydliště.²⁰¹ Příspěvek spadl pod agendu předlitavského ministerstva zemské obrany. Předlitavsko si tento příspěvek spravovalo samo²⁰². Aby mohla být rodinným příslušníkům dávka přiznána, museli si zájemci podat přihlášku na městském či obecním úřadu v místě bydliště, která byla poslána na okresní hejtmanství a poté k vyživovací komisi, kde se posuzoval nárok rodiny na příspěvek. V přihlášce musel být uveden průměrný denní výdělek odvedeného během roku, kolik poskytoval jednotlivým příbuzným na obživu, stupeň jejich příbuznosti k němu atd. Obecní úřady hlásily okresnímu hejtmanství nebo vyživovací komisi změny v rodině odvedeného nebo u něj samého a příkladem mohlo být zahynutí ve válce nebo návrat z armády. Přihlášky o příspěvek posuzovala okresní vyživovací komise, jejíž osazenstvo tvořili předseda komise, zástupce zemského finančního úřadu a zástupce zemského výboru, u statutárních měst to byl městský úředník, delegovaný starostou, obeznámený s chudinskou agendou. Rozhodnutí komise mohlo být po předložení stížnosti přezkoumáno a změněno. Vyplácení příspěvku zajišťoval berní úřad v daném okresu,

²⁰⁰ CAIS, Petr: *Sociální dávky poskytované státem vojákům, jejich rodinám a pozůstalým za 1. světové války v předlitavské části habsburské monarchie*. In: *Západočeské archivy*. Plzeň 2012, s. 102-103.

²⁰¹ Tamtéž, s. 104-105.

²⁰² Tamtéž, s. 103.

popřípadě v pozdějších etapách války obecní nebo městské úřady. Lidé si pro ně chodili osobně v určených dnech a hodinách.²⁰³

V archivních materiálech, ze kterých jsem k tomuto tématu čerpala informace, se nacházelo mnoho žádostí o sociální dávky. Vybrala jsem si jednu určitou obyvatelku Tovačova, která mě zaujala tím, že žádala o chudinskou podporu, i když na ni neměla nárok. Její žádosti nebylo vyhověno, jelikož uváděla nepravdivé informace, aby splňovala požadavky k udělení podpory. Žadatelka se jmenovala Vincencie Krváčová a o dávky se hlásila na konci ledna 1915 z důvodu neschopnosti práce. Mezi nepravdivé informace, které uvedla, patřil její věk a finanční poměry, ve kterých žila, jak ona, tak i její dospělé děti. V žádosti napsala, že potřebovala pobírat podporu, protože syn, který ji živil byl v té době na frontě a sama se živit nemohla. Ve skutečnosti však pracovala celý rok a žila ze svých příjmů. Dále Krváčová údajně každoročně vykrmovala dva kusy dobytka, které si pak zabila. I v případě, že by opravdu byla neschopná pracovat, mohla být živena svým synem Karlem, který měl majetek, anebo dcerou Marií, která byla hospodyní tovačovského lékaře a měla stálý plat, který by stačil na obživu, jak Marie, tak její matky. V žádosti nepravdivě tvrdila, že její syn Karel žádný majetek nemá. O dceři Marii tvrdila, že z platu služebné si nemůže dovolit ani pořádné oblečení. Krváčová v lednu 1915 uplatnila nárok na válečnou podporu za svého druhého syna Josefa, který byl na frontě, avšak tvrdila, že to není pravda a podporu nepobírala. Chudinská podpora jí tedy nemohla být vyplacena, protože nesplňovala stanovené podmínky pro schválení žádosti.²⁰⁴

Další případ, který jsem si vybrala, se také týká nesrovnalostí ohledně sociálních dávek. V této situaci si obyvatelka Tovačova stěžovala na nevyřízenou žádost o příspěvek. Dle Marie Smrktové z Tovačova bylo pochybení na straně úředníka okresního hejtmanství v Přerově, který měl příspěvky na starost. Smrktová podala stížnost na Felixe Talpu a dle její výpovědi Talpa její požadavek řádně nevyřídil, protože se zrovna důvěrně bavil se slečnou Ludmilou Měchovskou, která v kanceláři zřejmě pracovala jako sekretářka. Usuzuji tak, protože právě slečna Měchovská si zapsala jméno žadatelky Smrktové a dále se jí ona ani Talpa nevěnovali. Talpa jí měl vystavit úřední dokument, což ovšem neudělal. Smrktová si druhý den

²⁰³ Tamtéž, s. 105.

²⁰⁴ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačova NAD 398, kart. 42b, inv. č. 392, *Sociální péče, chudinský fond - Chudinská podpora Vincencii Krváčové*.

stěžovala na tuto situaci na obecním úřadě v Tovačově a svědkem její výpovědi byl i starosta Pechník.²⁰⁵ Ke své výpovědi dodala: „Když místo práce objímají slečinky a nechají si je na klíně seděti, potom nemůžeme mít své podpory vyřízené.“²⁰⁶ Talpa se bránil, že to není pravda a požadoval soudní stíhání Smrktové z důvodu urážky na cti.²⁰⁷

Dalším trestným činem bylo uprchlictví zajatců na svobodu a napomáhání jim ze strany obyvatelstva. Zajatci byli umístováni do táborů, kterých bylo po celé monarchii asi 50. Zajatců stále přibývalo až jich bylo více než pro kolik byly tábory určeny.²⁰⁸ Tábory na takový nápor nebyly připraveny a většina z nich nebyla správně hygienicky vybavena. Rozmáhaly se zde infekční nemoci, rychle se šířily a vojáci jim podléhali. Ovšem mnoho z nich mělo v sobě zárodky nemocí již před dopravením z fronty do tábora. Při této cestě, kdy co nejvíce zajatců bylo vměstnáno do vozů, které sloužily pro přepravu dobytka, se vojáci snadno nakazili. Po částečném uklidnění situace byly podmínky v táborech zlepšovány, zejména po hygienické stránce.²⁰⁹ Nejvíce zajatých vojáků rakouskou armádou pocházelo z Ruska a z Itálie. Dle Haagské úmluvy z roku 1907 měli zajatci právo na ubytování, stravu a nošení uniformy. Měli také právo dostávat mzdu za vykonanou práci²¹⁰ a dle úmluv museli být v táborech odděleni důstojníci od mužstva a ubytováni v důstojnické sekci.²¹¹ Do Tovačova byla zaslána výstraha, že váleční zajatci se dostávají na svobodu a obyvatelstvo je žádáno, aby podezřelé osoby hlásilo. Lidé byli varováni, aby s cizími osobami jednali opatrně, protože zajatci si opatrovali civilní oblečení.²¹² Jedincům, kteří by zajatcům pomáhali nebo je nenahlásili hrozil trest smrti.²¹³ Ten také hrozil tomu, kdo „uprchlé zajatce přechovávatí nebo jim potravu, šatstva poskytovatí ukazovatí jim cesty nebo jiným způsobem na útěku pomáhatí.“²¹⁴ Váleční zajatci však byli využíváni jako pracovní síla v zemědělství z důvodu nedostatku praceschopných

²⁰⁵ Státní okresní archiv Přerov, f. Okresní úřad Přerov NAD 55, kart. 29, inv. č. 4711, *Obvinění zaměstnance okresní vyživovací komise v Přerově – Protokol*.

²⁰⁶ Státní okresní archiv Přerov, f. Okresní úřad Přerov NAD 55, kart. 29, inv. č. 4711, *Obvinění zaměstnance okresní vyživovací komise v Přerově – Úřední připomenutí*.

²⁰⁷ Tamtéž.

²⁰⁸ MORITZ, Verena: *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915*. In: 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I, roč. 23, 2014, s. 237.

²⁰⁹ Tamtéž, s. 240-241.

²¹⁰ SCHILDBERGER, *Léta zkázy a naděje*, s. 26.

²¹¹ MORITZ, *The Treatment*, s. 237.

²¹² SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 5, inv. č. 304, *Výstraha*.

²¹³ Tamtéž, *Vyhlaška*.

²¹⁴ Tamtéž, *Výstraha*.

mužů, kteří byli na frontách. Byla vydána vyhláška, která popisovala chování civilního obyvatelstva k válečným zajatcům. Obyvatelé měli s zajatci udržovat čistě profesionální vztahy a neměli jim podávat alkohol. Zajatci měli zakázáno pohybovat se po městě bez dozoru a nesměli navštěvovat hostince nebo jiná veřejná zařízení. Bylo samozřejmostí, že podporování zajatců v útěku bylo přísně trestáno.²¹⁵ Trestáno bylo také napomáhání dezertérům a obyvatelstvo bylo varováno, že podporování zběhů „jest nejen trestné, ale i nebezpečné celému společenskému životu, neboť vyvine se tak lupičství a krádeže všeobecné.“²¹⁶ Dezertér měl být dle stanného práva odsouzen k trestu smrti oběšením nebo zastřelením.²¹⁷

S postupující válkou se rozmáhaly protirakouské postoje, jejichž vyjádření na veřejnosti bylo trestáno. Z tohoto důvodu byli zatčeni například Karel Kramář, Václav Klofáč, Alois Rašín nebo Petr Bezruč. Atmosféra se poněkud uvolnila po nástupu císaře Karla I. na trůn, protože uděloval politickým vězňům milost nebo zkracoval dobu jejich pobytu ve vězení.²¹⁸ Varováním před šířením protirakouských názorů byla vyhláška rozesílaná po obcích, které spadaly pod správu okresního hejtmanství v Přerově. Vyhláška obsahovala rozsudek nad osmi osobami, které se provinily tím, že „rozšiřovali proklamaci velezrádného obsahu.“²¹⁹ Konkrétně Štěpánka Lunerová, Helena Marcinková, Jan Polák, Klemens Kutta, Josef Kolouch a Zdeněk Kvítek byli odsouzeni k trestu smrti, ovšem Ferdinand Luner a Antonín Rycek byli odsouzeni k pobytu ve vězení na 10 let, protože ještě nedosáhli věku 20 let. Tresty smrti byly nakonec omilostněny na pobytu ve vězení v rozsahu 10 až 15 let. Dalšími odsouzenými byli Jaromír Kostal, Jan Martincik, Josef Urban a Josef Juránek, kteří se provinili tím, že nenahlásili výše zmíněné odsouzené. Byl jim udělen trest pobytu ve vězení v rozsahu dvou až tří let.²²⁰

Tyto kriminální případy se nějakým způsobem týkaly Tovačova, jejich občanů a státu. Příspěvky na výživu žádalo v důsledku nouze více lidí a vláda měla za úkol všechny tyto žádosti prošetřit. Dále se musela potýkat s uprchlictvím zajatců a dezertérstvím, a proto vydávala vyhlášky a nařízení nabádající obyvatelstvo, aby

²¹⁵ Tamtéž, *Vyhláška o tom, jak civilní obyvatelstvo vůči válečným zajatcům chovati se má.*

²¹⁶ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačova NAD 398, kart. 34, inv. č. 342, *Desertěři – pátrání, popisy osob – Desertěři.*

²¹⁷ Tamtéž, *Vyhláška, stanné právo.*

²¹⁸ SCHILDBERGER, *Léta zkázy a naděje*, s. 8.

²¹⁹ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 5, inv. č. 304, *Vyhláška.*

²²⁰ Tamtéž.

nespolupracovalo s těmito osobami. Za vlády Františka Josefa I. byly projevy protirakouských názorů trestány velmi přísně. Situace se začala uklidňovat, až když na trůn usedl Karel I.

3 Demografické údaje

3.1 Demografické ukazatele předválečného období

Dle místopisu obývalo v roce 1910 město Tovačov 3156 obyvatel,²²¹ ovšem dle dat Českého statistického úřadu (dále ČSÚ) obývalo v tomto roce 3096 obyvatel.²²² Stejný počet obyvatel je uveden také v Lexikonu obcí.²²³

V letech 1905 až 1913 se rodilo každoročně okolo 100 dětí. Výjimkou byl rok 1913, kdy se narodilo 78 dětí. V roce 1906 přišlo na svět skoro o třetinu víc dívek než chlapců, naopak v roce 1907 skoro o polovinu převyšovali tento počet chlapci. V ostatních letech se rodily skoro stejné počty dětí obou pohlaví s drobnými rozdíly. V letech 1905, 1908 a 1912 se narodilo více dívek, v letech 1909–1911 a 1913 se narodilo více chlapců. Jak jsem zmínila výše rozdíly nebyly, tak velké jako v letech 1906 a 1907 a počty se lišily maximálně o deset dětí (viz. graf č. 1).²²⁴ Bylo zvykem a tradicí zakládat rodinu až po svatbě, což dokazují počty manželských dětí, kterých se ve zkoumaném období narodilo více než 85 % (viz graf č. 2). Nemanželské děti se dle Michlové rodily zejména na venkově, kde se také stále více vyskytovaly případy žen, které byly oddávány již těhotné.²²⁵ Počet nemanželských dětí se dle *Rodní a křestní knihy* držel pod hranicí deseti osob ve všech zkoumaných letech kromě let 1905, 1908 a 1911, ovšem ani tyto počty nepřesáhly hranici 15 osob. Každý rok se narodilo alespoň jedno nemanželské dítě a nestalo se, aby se některý rok narodily jen manželské děti. (viz graf č. 2).²²⁶ Po narození dítěte bylo samozřejmostí nechat ho pokřtít. Bylo zvyklostí, že novorozenec byl pokřtěn ve zvláštním oblečení, které se zpravidla dědilo, a za přítomnosti kmotrů. Kmotry a kmotři byli známí rodičů a při křtu podarovali chlapce mincemi a dívky šperky.

Pokud se muž chtěl zasnoubit s ženou tradičně se dříve ptal rodičů slečny a až pak jí. Pokud ona i její rodiče souhlasili bylo zvyklostí, aby muž donesl snoubence prsten a kytici, poté byla uspořádána zasnubní večeře.²²⁷ Před válkou se počet oddaných pohyboval v rozmezí deseti až 24 za rok. Nejméně sňatků bylo uzavřeno

²²¹ BARTOŠ, Josef-SCHULZ, Jindřich-TRAPL, Miloš: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960*. Sv. 6, Okresy Přerov, Hranice, Kroměříž. Ostrava 1978, s. 108.

²²² Veřejná databáze ČSÚ: *Počet obyvatel a domů podle výsledků sčítání od roku 1869* [online]. Praha: Český statistický úřad, ©2017 [cit. 19. 4. 2020].

²²³ RŮŽKOVÁ, Jiřina – ŠKRABAL, Josef: *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Díl I., Praha 2006, s. 676.

²²⁴ Zemský archiv v Opavě, f. Sbirka matrik Severomoravského kraje NAD: 165, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

²²⁵ MICHLOVÁ, Marie: *Byli jsme a budem, aneb, Česká každodennost 1914-1918*. Řitka 2013, s. 78-79.

²²⁶ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

²²⁷ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 44-45.

v roce 1913, kdy jich bylo o polovinu méně než v předchozích letech. Průměrně se počet oddaných pohyboval kolem 18 a nejvíce sňatků, tedy 24, bylo uzavřeno v roce 1912.²²⁸ Po svatbě novomanželé odjížděli na svatební cestu a oblíbenou destinací pro majetné páry byla Itálie.²²⁹ Zabývala jsem se také průměrným věkem, který se u mužů pohyboval v rozmezí 28 až 35 let, u žen v rozmezí 22 až 30 let. V letech 1909-1911 se průměrný věk mužů ustálil na 32 letech. V roce 1913 byl průměrný věk oddaných mužů i žen stejný, konkrétně 30 let (viz. graf č. 3). Průměrný věk zvyšovali jedinci, kteří byli oddáni ve věku nad 40 let. U většiny těchto případů se jednalo o vdovy a vdovce, kteří tvořili malé procento oddaných. Nejvíce vdovců bylo oddaných v letech 1907, 1908, 1911 a 1912. V žádném roce se nestalo, že by byli oddáváni pouze svobodní muži (viz. graf č. 4). Druhá svatba byla obvyklejší u mužů než u žen a z tohoto důvodu jsou hodnoty oddaných ovdovělých mužů vyšší než hodnoty ovdovělých žen. Stejný podíl oddaných svobodných a ovdovělých mužů a žen činily hodnoty v letech 1905, 1909 a 1911 (viz. graf č. 4 a 5).²³⁰ Vdovec si často bral svobodnou ženu, ale nebylo neobvyklé, když byli oddáni muž a žena, jejichž oba manželé zesnuli. Vdova po smrti manžela musela nosit oděv jen černé barvy a na prsteníčku svůj zasnubní prsten i manželův. Dále vdova nesměla rok chodit do společnosti.²³¹ Vyšší počet vdov bylo oddáno v letech 1909, 1911 a 1912. Pouze v roce 1916 nebyla oddána žádná ovdovělá žena (viz. graf č. 5).²³²

U pohřbu hrálo důležitou roli bohatství a rodinný stav zemřelého. Dle Michlové byl pohřeb dělen do sedmi kategorií dle ceny. Například pohřeb první třídy zahrnoval profesionální plačky. Svobodní lidé a děti byli pohřbíváni v rakvích bílé barvy a židé v nenatřených rakvích. Dospělí lidé, kteří nebyli oddáni, byli před pohřbem oblékáni do svátečních šatů, svobodné dívky v bílých šatech.²³³ Za zkoumané období zemřelo průměrně 74 osob za rok. Počtem zemřelých se tomuto průměru přiblížil rok 1907. Na počátku i na konci tohoto období byl počet zemřelých největší a činil 83 osob za rok. U ostatních let počty kolísaly a nejnižší hodnotou byl počet 62

²²⁸ Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 22. 4. 2020].

²²⁹ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 45.

²³⁰ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 22. 4. 2020].

²³¹ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 46.

²³² ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 22. 4. 2020].

²³³ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 47.

zemřelých v roce 1908.²³⁴ Počty zemřelých dle knihy testamentů byly nižší z toho důvodu, že kniha neobsahuje jména dětí, které se narodily mrtvé, nebo těch, které zemřely v nízkém věku. Příčiny úmrtí, které se v knize testamentů také nacházely, nebyly uvedeny odlišně, ovšem věk byl u některých osob zapsán s ročními odchylkami²³⁵ (viz graf č. 6). Průměrný věk zemřelých mužů se pohyboval v rozhraní 18 až 36 let. Průměrný věk zemřelých žen se pohyboval v rozhraní 20 až 40 let. Průměrný věk žen byl vyšší než věk mužů ve všech zkoumaných letech kromě roku 1908, kdy byl nižší, a roku 1907, kdy byly obě hodnoty totožné. Hodnoty ovlivňovaly zejména úmrtí novorozenců a malých dětí, které průměrný věk snižovaly (viz. graf č. 7). Děti do pěti let také zemřel největší počet. V tomto věku zemřelo 162 chlapců a 123 dívek. Lidé ve věku od 6 do 55 let umírali méně a počty se u mužů pohybovaly v rozmezí 12 až 23, u žen v rozmezí 18 až 24. Počty zemřelých se mírně zvyšovali lidé ve věku 56 až 65 let. Do této věkové kategorie spadalo 35 zemřelých mužů a 30 žen. Vyšší hodnoty jsem zpozorovala v další věkové kategorii čili osob starších 66 let. V této věkové kategorii tvořili větší počet ženy, kterých bylo 72. Mužů bylo pouze 54, ovšem z grafu se dá vyčíst, že i když ve vyšším věku umíraly více ženy, muži umírali více ve věku do pěti, čímž se hodnoty vyrovnávají a počet zemřelých mužů a žen je ve výsledku dost podobný (viz. graf. č. 8). Zabývala jsem se příčinami úmrtí zemřelých v letech 1905-1913 a zvlášť jsem zkoumala, na které nemoci umírali muži a ženy. Také jsem v grafu č. 9 a č. 10 uvedla počty zemřelých v důsledku jednotlivých příčin. U obou pohlaví nejčastěji patřily mezi příčiny tuberkulóza, onemocnění dýchacích cest, nemoci mozku a onemocnění srdce. Novorozenci se buď narodili mrtví, nebo zemřeli po nějaké době na slabost organismu. Malé děti často umíraly na katar. Méně lidí umíralo na rakovinu, u mužů to bylo 10 osob, u žen 17 osob. Přírozenou smrtí umíraly častěji ženy než muži, oproti tomu muži umírali častěji v důsledku nehod nebo zranění. Za celé zkoumané období si vzaly život pouze tři osoby, dva muži a jedna žena. Úmrtí v důsledku infekčních nemocí bylo malé procento, ovšem výjimku tvořila tuberkulóza. Ta byla příčinou úmrtí častěji u žen. Infekční nemoci, jako byly například spalničky, záškrť nebo tyfus, nebyly příliš rozšířené a umíralo na ně minimum obyvatel.²³⁶

²³⁴ Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Knihá zemřelých* [cit. 22. 4. 2020].

²³⁵ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, inv. č. 162, úřední kniha, časový rozsah: 1885–1916. *Knihá úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

²³⁶ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9776, *Knihá zemřelých* [cit. 25. 4. 2020].

3.2 Demografické ukazatele v období první světové války

Lidé byli toho názoru, že válka skončí kvůli nedostatku bojeschopných vojáků a zbraní. Stalo se tak však z důvodu všeobecného rozvratu v armádách Ústředních mocností, který způsobil vyčerpání, málo potravin a zásob a hlavně vědomí, že Ústřední mocnost nemají šanci na vítězství v této válce.²³⁷ Nedostatek bojeschopných vojáků nenastal především z důvodu odvodů mužů na frontu, které probíhaly po celou dobu války. V pamětní knize mě zaujal tento zápis: „Každý válčící stát má armád pět: jednu v zemi (tj. mrtví), druhou v zajetí, třetí na bojišti, čtvrtou v nemocnicích a pátou na cvičišti.“²³⁸ Aby byl muž poslán na frontu, musel projít tříděním. V tomto třídění byla důležitá určitá úroveň tělesné zdatnosti, která se s blížícím koncem války stále snižovala. Mužstvo, které nastoupilo na frontu v září 1914 se skládalo z mužů narozených v letech 1891 až 1893. Odvod, při kterém bylo provázeno třídění se konalo v dubnu 1914. V pamětní knize je zapsáno, že se v Tovačově konalo za celou dobu války celkem 20 odvodů. Nejvíce odvodů bylo pořádáno v roce 1915 a celkem jich bylo sedm. Téhož roku byla rozšířena branná povinnost od 18 do 50 let a do vojenské služby mohli nastoupit muži narození v letech 1865–1897. Vláda k závěru války přemýšlela, že kdyby nebyl zajištěn dostatek vojáků, rozšířila by brannou povinnost do 55 let.²³⁹ Nastoupení vojenské služby se netýkalo zaměstnanců důlních podniků, železnic a podniků námořní a vnitrozemské plavby.²⁴⁰

Po vyhlášení mobilizace byla v Rakousko-Uhersku u českých obyvatel zaznamenána menší míra entuziasmu a válečného nadšení než u německých obyvatel. Příslušné orgány z těchto zpráv vyvozovaly nedostatečnou loajalitu k rakouské monarchii a armádě. Vláda chtěla v lidem vyvolat pocity nacionalismu podporující nenávisť germánských národů vůči slovanským národům, která by zvýšila bojechťivost vojáků rakouské armády.²⁴¹ Vládu znepokojoval vztah mezi českým a ruským národem, které spojovalo slovanství a čeští vojáci neměli chuť bojovat proti podobně

²³⁷ SOkA Přeřov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 25. 4. 2020], str. 23.

²³⁸ Tamtéž, 24.

²³⁹ Tamtéž, 24-25.

²⁴⁰ Státní okresní archiv Přeřov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 34, inv. č. 348, *Mobilizace – Vyhláška*.

²⁴¹ DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 29.

smýšlejícím Rusům. Naopak jim nevadilo bojovat proti Italům, ale nakonec i v této zemi docházelo k přidávání se na stranu nepřítele.²⁴²

Mobilizaci české obyvatelstvo nepřivítalo s nadšením, ovšem odjezdy vojáků na frontu proběhly vesměs poklidně. Hutečka ve svém textu popisuje postoj mužů k vojenské službě jako „povinnost, kterou mají ke státní moci a před níž není úniku.“²⁴³ Zprávy o mobilizaci vyvolaly v lidech zmatek, smutek nebo odevzdanost.²⁴⁴ Negativní postoj vůči mobilizaci zastávali zejména muži, kteří měli děti a museli obstarávat obživu pro rodinu.²⁴⁵ Mladí muži neměli moc ponětí o tom, jak vypadá válka, protože poslední větší konflikt, který ovlivnil životy jejich předků, zejména prarodičů, byla prusko-rakouská válka v roce 1866.²⁴⁶ Pro některé z nich válka znamenala kariéerní postup v armádě, který by jim zajistil lepší postavení ve společnosti. Důstojníci byli žádáni zejména jako manželé pro měšťanské neprovdané dívky.²⁴⁷ Dle Hutečky se ochota jít do války dá vysvětlit touhou mužů po dobrodružství v cizích zemích, kterou by se oprostili od každodenní práce a rutiny.²⁴⁸ Povolání vojáci odjížděli z vesnic a měst, ve kterých bydleli, vlaky a se svými nejbližšími se loučili na nádraží.²⁴⁹ S sebou ve většině případů měli sbalený černý kufřík, do kterého si uložili své osobní věci, oblečení a hygienické potřeby.²⁵⁰ Ve vyhláškách týkajících se odvodů byl uveden seznam doporučených věcí, které by si měl voják sbalit. Tento seznam zahrnoval nejméně dva kusy kalhot, košil, spodního prádla, ponožek, ručníků a kapesníků. Také zde byla uvedena vhodná obuv, nádoba na jídlo, příbor a čisticí prostředky.²⁵¹ Povolanci byli odvedeni do kasáren, kde dostali uniformu a boty, které se od té doby stali jejich každodenním oděvem.²⁵² V kasárnách se noví rekruti účastnili výcviku, než byli posláni na frontu.

²⁴² DOUBRAVSKÝ, *Severomoraváci*, s. 119.

²⁴³ HUTEČKA, Jiří: *Císařovy bajonety: motivace a morálka českých c. a k. vojáků za Velké války*. In: *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha 2015, s. 245.

²⁴⁴ NEDOROST, *Češi v I. světové válce*, s. 175.

²⁴⁵ HUTEČKA, Jiří: *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918*. Praha 2016, s. 37.

²⁴⁶ NEDOROST, *Češi*, s. 180.

²⁴⁷ HUTEČKA, *Muži proti ohni*, s. 40.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 43.

²⁴⁹ NEDOROST, *Češi*, s. 182.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 189.

²⁵¹ SOKA Přerov, f. AM Tovačov, kart. 34, inv. č. 348, *Vyhláška*.

²⁵² NEDOROST, *Češi*, s. 190.

Mezi lidem panovala víra, že válka nebude trvat dlouho a do konce roku 1914 se odvedení muži vrátí do svých domovů.²⁵³ Většině z nich nezáleželo na výsledku války, pouze na délce konfliktu. Ovšem ze situace na bojištích vyplývalo, že válka neskončí, tak brzo, jak se čekalo. Velké zklamání zasáhlo vojáky v zimě 1914, kdy válka měla být už skončena a armáda na podmínky vládoucí na východní frontě nebyla připravena, což vyústilo v dezerce vojáků na jaře 1915.²⁵⁴ Po počátečních porážkách rakouského vojska se čeští vojáci snažili v rámci rakouské armády odlišit českými prapory.²⁵⁵ Na každé frontě se postupně utvořily jednotky vojáků z českých zemí, kteří bojovali na straně Dohody. Vojáci se nepříteli vzdávali a nechávali se dobrovolně zajmout. Legionáři jsou do dnešní doby považováni za symbol odvahy, jelikož bojovali proti rakouskému mocnářství a za to, že vstoupili do jednotek nepřitele jim hrozil trest smrti za vlastizradu. Z toho důvodu se do konce války nemohli vrátit domů ke svým rodinám. Ovšem díky jejich odvaze bylo možné ukázat světu, že český národ je hodný vlastního státu. Již v září 1914 byla v Rusku vytvořena jednotka Česká družina tvořená z většiny Čechy. Poté v březnu 1915 byl založen Svaz československých spolků na Rusi. V Rusku se vyznamenal především Československá střelecká brigáda, která bojovala v bitvě u Zborova. Po uzavření brest-litevského míru se legionáři nacházející se v Rusku snažili dostat na západní frontu čili do Francie, což se povedlo jen několika jednotkám. Ostatní legionáři bojovali spolu s ruskou armádou proti německým vojákům a snažili se jim zabránit v přesunu na západní frontu. Na podzim roku 1914 byl také ve Francii založen vojenský oddíl Rota Nazdar, který sdružoval odbojáře z českých zemí. Na západní frontě se legionáři vyznamenali především v bitvě u Arrasu.²⁵⁶ Dalšíh vítězství československé legie dosáhli v bitvách u Chateau Thierry, Soissons nebo u Terronu. V Itálii byl až v roce 1917 založen Československý dobrovolnický sbor, jehož vojáci byli nápomocní například v bitvě na řece Piavě.²⁵⁷ Dle Lapáčka z Tovačova pocházelo 47 vojáků, kteří byli legionáři. Nejvíce z toho počtu se nacházelo v Rusku a bylo jich 33. Dále čtyři sloužili ve Francii a tři v Itálii. U sedmi z nich nebylo zjištěno, ve které zemi se nacházeli.²⁵⁸

²⁵³ Tamtéž, *Češi*, s. 180.

²⁵⁴ HUTEČKA, *Císařovy bajonety*, s. 248.

²⁵⁵ NEDOROST, *Češi*, s. 181.

²⁵⁶ HÝBL, František: *Historický úvod o legiích*. In: Rodáci a občané okresu Přerov v československé legionářské armádě v letech 1914-1920, Přerov 2001, s. 7-8.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 9.

²⁵⁸ LAPÁČEK, Jiří: *Rodáci a občané okresu Přerov v československé legionářské armádě v letech 1914-1920*. Přerov 2001, s. 99.

Ovšem v pamětní knize města Tovačov je zapsaných pouze 37 tovačovských legionářů.²⁵⁹

Dle dat z *Rodní a křestní knihy* se dá vyvodit, jak se mobilizace podepsala na porodnosti za války. Nejvyšší hodnoty porodnosti byly v roce 1914, kdy se narodilo 41 chlapců a 46 dívek. Ovšem v dalších letech války klesly hodnoty na méně než polovinu a počty se pohybovaly v rozmezí 13 až 23 narozených chlapců a 14 až 23 narozených dívek. Dle mého názoru se na tomto poklesu podepsal nejvíce odjezd bojeschopných mužů na frontu. V tomto období se rodili méně chlapi nebo počet narozených chlapců byl totožný s počtem narozených dívek jako tomu bylo v letech 1915 a 1918 (viz graf č. 11). Největší počet narozených nemanželských dětí byl v roce 1914, kdy se jich narodilo 14. V dalších letech války se počet narozených nemanželských dětí pohyboval v rozmezí jednoho až osmi (viz graf č. 12).²⁶⁰ Se zhoršující ekonomickou situací ubývalo při křtech kmoter a kmotrů z toho důvodu, že neměli dostatek financí na dárky pro novorozence.²⁶¹ Také stále více matek kojilo novorozence bez využití kojných, protože na ně neměly dostatek financí.²⁶²

Počty oddaných párů byly nízké již v roce 1914, protože všechny svatby se konaly do července tohoto roku. Po vyhlášení mobilizace nebyla ve *Snubní knize* zapsána žádná svatba. Hodnoty se v letech 1914-1917 pohybovaly v rozmezí pěti až devíti svateb za rok, což je méně než polovina oproti hodnotám z let 1905-1913. Nejvíce sňatků bylo uzavřeno v roce 1918 a bylo jich 23, z nichž pět bylo uzavřeno až po 28. říjnu tohoto roku.²⁶³ Kvůli již několikrát zmiňované zhoršené ekonomické situaci neměly nevěsty šaty tak kvalitní. Někdy ani neměly bílou barvu a ženy si ve svatební den oblékaly sváteční šaty s bílými doplňky. Muži si v tento den oblékaly uniformu. Také oslava po obřadu nebývala tak okázalá a často muži museli po svatbě odjet na frontu.²⁶⁴ Průměrný věk oddaných se pohyboval v rozmezí 32 až 37 let u mužů a 26 až 32 let u žen (viz graf č. 13). Tyto hodnoty byly opět ovlivněny sňatkem vdovců a vdov. Počet oddaných vdovců za rok činil maximálně tři a tohoto počtu bylo dosaženo v roce 1918 (viz graf č. 14).²⁶⁵ Vdovy po padlých vojácích se ve většině

²⁵⁹ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 26. 4. 2020], s. 49.

²⁶⁰ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

²⁶¹ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 44.

²⁶² Tamtéž, s. 77.

²⁶³ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 26. 4. 2020].

²⁶⁴ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 45.

²⁶⁵ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 26. 4. 2020].

případů vdávaly znovu, ovšem církev tyto sňatky moc nepodporovala.²⁶⁶ Ovšem maximální počet znovu oddaných vdov byl stejný jako maximální počet jako u vdovců. Tři vdovy nebyly oddány jen v roce 1918, ale také v roce 1916. V žádném z válečných roků se nestalo, aby byli oddáni pouze svobodné páry (viz. graf č. 15).²⁶⁷

Rozdíly v počtech zemřelých ve válečných letech dle *Knihy testamentů*²⁶⁸ a *Knihy zemřelých*²⁶⁹ nebyly tak velké, jak tomu bylo v letech 1905-1913. Tyto rozdíly tvořily úmrtí novorozenců a malých dětí, kterých bylo za války méně oproti předchozím letům. Dle dat *Knihy testamentů*²⁷⁰ počet zemřelých v roce 1917²⁷¹ a 1918²⁷² převyšoval počet zemřelých dle dat *Knihy zemřelých* (viz graf č. 16). Dle mého názoru nebylo možné, aby byl počet osob zapsaných v knize s testamenty vyšší než v matriční knize. Průměrný věk mužů v letech 1914-1917 byl kromě roku 1916 vyšší než průměrný věk žen. U mužů se průměrný věk pohyboval v rozmezí 32 až 48 let, u žen v rozmezí 32 až 44 let. Průměrný věk u obou pohlaví byl vyšší než v předchozích letech, z výše zmíněného důvodu, tedy nižší kojenecké úmrtnosti (viz graf č. 17). Dle hodnot počtu zemřelých s ohledem na věkové kategorie umíralo v letech 1914-1917 více osob starších 66 let než dětí do pěti. V letech 1905-1913 tomu bylo naopak. Vyššího věku se dožívaly ženy, jejichž počet převyšoval počet zemřelých mužů starších 66 let. Muži věkových kategorií 46-55 let a 56-65 let převyšovaly ženy počtem zemřelých téměř o dvojnásobek. Z těchto hodnot by se mohlo usuzovat, že muži umírali o 10-20 let dříve než ženy. Počty zemřelých obou pohlaví ve věku 0-45 dosahovaly v těchto věkových kategoriích podobných hodnot (viz graf č. 18). Příčiny úmrtí mužů a žen v letech 1914-1917 byly dost podobné příčinám úmrtí z let 1905-1913. Odlišné bylo množství zkoumaných zemřelých, jelikož v předchozím období jich bylo více. S tím souvisí i rozmanitost příčin úmrtí, kterých bylo za období 1914-1917 méně, protože tento časový úsek je kratší než ten předchozí, který byl dvakrát delší. Typickými příčinami pro obě pohlaví byla tuberkulóza, onemocnění dýchacího ústrojí, srdce nebo mozku, rakovina a přirozená smrt (viz graf č. 19). Příčinou úmrtí

²⁶⁶ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 46.

²⁶⁷ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 26. 4. 2020].

²⁶⁸ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, inv. č. 162, *Knihy úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

²⁶⁹ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9776, *Knihy zemřelých*.

²⁷⁰ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, inv. č. 162, *Knihy úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

²⁷¹ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9776, inv. č. 9776, *Knihy zemřelých*.

²⁷² Zemský archiv v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, *Knihy zemřelých*.

tří mužů v tomto časovém úseku byla nehoda. U opačného pohlaví byla nehoda příčinou smrti jedné ženy. Ženy umíraly také na komplikace spojené s mateřstvím jako byla například horečka omladnic (viz graf č. 20).²⁷³ Zajímavostí je, že v letech 1914-1917 nebyla u žádné osoby uvedena sebevražda jako příčina smrti.

3.3 Demografické ukazatele poválečného období

Stejně jako se lišily data týkající se počtu obyvatel Tovačova z roku 1910, lišily se i v roce 1921. Dle místopisu žilo v tomto městě 3052 obyvatel²⁷⁴, ovšem dle ČSÚ obývalo v tomto roce město Tovačov 2291 obyvatel.²⁷⁵ Stejný počet obyvatel je uveden také v Lexikonu obcí.²⁷⁶

Celkově na frontě bojovalo 643 obyvatel z Tovačova a dle pamětní knihy z nich 37 bylo legionářů.²⁷⁷ Ne všichni vojáci, kteří v průběhu války odjeli na frontu, se do Tovačova vrátili. Dle pramenů bylo ještě v prosinci 1918 72 nezvěstných tovačovských vojáků.²⁷⁸ K připomenutí památky padlých vojáků byl ve městě v roce 1924 zřízen pomník Obětem 1. světové války. Nachází se v Cimburkově ulici, ve které stojí i tovačovský zámek.²⁷⁹ Pomník zhotovila firma Semerák z Olomouce z financí města a Viléma Heřmana Gutmanna, majitele tovačovského zámku.²⁸⁰ Na pomníku je uvedeno 64 jmen padlých rodáků doprovázených nápisem „K uctění památky spoluobčanů padlých ve světové válce a na oslavu našeho osvobození věnuje občanstvo.“²⁸¹

Z důvodu nedostupnosti matrik narození týkajících se období 1921-1925, mohu uvést pouze počty narozených z roku 1919, kterých bylo celkem 65, a z roku 1920, jejichž počet byl 63. Tyto hodnoty jsou oproti počtům narozených za války zhruba o třetinu vyšší.²⁸²

²⁷³ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9776, *Knihy zemřelých*.

²⁷⁴ BARTOŠ-SCHULZ-TRAPL, *Historický místopis*, s. 108.

²⁷⁵ ČSÚ, *Počet obyvatel a domů*, [cit. ..2020].

²⁷⁶ RŮŽKOVÁ-ŠKRABAL, *Historický lexikon*, s. 676.

²⁷⁷ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 29. 4. 2019], s. 49-50.

²⁷⁸ Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 33, inv. č. 339, *Odvody, zeměbrana, záložníci, seznamy branců*.

²⁷⁹ *Poznávej své město, aneb, Průvodce Tovačovem*. Tovačov 2010, s. 11.

²⁸⁰ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, *Pamětní kniha*, [cit. 28. 4. 2020], s. 74.

²⁸¹ SILNÝ, Ervín – JEDLIČKA, František: *Pomník obětem 1. světové války*. [cit. 29. 4. 2020].

²⁸² Zemský archiv v Opavě, f. Sbírká matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, časový rozsah: 1919–1949, místo uložení: Městský úřad Tovačov, *Knihy narození*.

Dle Michlové bylo po válce stále více upřednostňováno uzavírání občanského sňatku před církevním.²⁸³ Počet sňatků z let 1919-1921 zvýšil oproti válečným letům a hodnoty se pohybovaly okolo 33 za rok.²⁸⁴ Je možné, že tento zvýšený počet sňatků ovlivnil konec války, protože v letech 1922-1925 se hodnoty opět snížily a přiblížily se těm válečným.²⁸⁵ Průměrný věk se pohyboval v rozmezí 28 až 32 let u mužů a 25 až 29 let u žen (viz graf č. 21). Počet vdov a vdovců byl vyšší v letech 1919-1921, kdy činil za rok pět až sedm oddaných vdovců a čtyři až pět oddaných vdov (viz graf č. 22 a 23).²⁸⁶ V letech 1922-1925, kdy se snížil počet sňatků, se snížil i počet oddaných vdov a vdovců. Kromě roku 1925 byli oddáváni dva vdovci za rok (viz graf č. 22). Počet vdov se pohyboval v rozmezí jedné až tří oddaných vdov za rok (viz graf č. 23).²⁸⁷

Počet zemřelých byl stejně jako v období první světové války dle *Knihy testamentů*²⁸⁸ vyšší, a to v letech 1919-1922, poté však byly vyšší hodnoty dle *Knihy zemřelých*²⁸⁹, a to v letech 1923-1925. Zajímavostí je, že po válce byli lidé stále častěji po smrti zpopelněni. Klasický pohřeb do země byl dominantní metodou hlavně před první světovou válkou, avšak tento způsob pohřbu nevyumizel. Důvodem byly obavy, že by jedinec mohl být v křesťanské peci spálen zaživa.²⁹⁰

²⁸³ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 45.

²⁸⁴ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 29. 4. 2020].

²⁸⁵ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 12407, *Snubní kniha* [cit. 29. 4. 2020].

²⁸⁶ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 9773, *Snubní kniha* [cit. 29. 4. 2020].

²⁸⁷ ZA Opava, f. Matriky, inv. č. 12407, *Snubní kniha* [cit. 29. 4. 2020].

²⁸⁸ SOkA Přerov, f. AM Tovačov, inv. č. 162, *Knihy úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

²⁸⁹ ZA Opava, f. Matriky, neinventarizováno, *Knihy zemřelých*.

²⁹⁰ MICHLOVÁ, *Byli jsme a budem*, s. 46-47.

Závěr

V této bakalářské práci jsem se snažila osvětlit tematiku vlivu války na život tovačovských obyvatel. V první kapitole jsem interpretovala historické události, které jsou zapsány v *Pamětní knize města Tovačov* pohledem tovačovského kronikáře. Kronikář popisoval život ve městě před první světovou válkou pozitivně a shrnul příčiny války. Válečné události jsou v pamětní knize popsány velmi podrobně a pozornost byla věnována dění jak ve světě, tak v zázemí. Kronikář se v popisu událostí zaměřoval na východní a italskou frontu, na které bojovali vojáci z českých zemí. Po válce se lidé snažili vybudovat poklidný život, kterým žili před válkou. Postupně se situace uklidňovala a na konci zkoumaného období byly v pamětní knize řešeny běžné každodenní problémy.

Ve druhé kapitole jsem se věnovala aspektům každodenního života, které válka ovlivnila. U aspektu zdraví to byla hygiena a infekční nemoci, které se během války šířily více než v předchozích letech. Důvodem byly špatné hygienické návyky a zhoršené životní podmínky. Tovačov zasáhla především cholera, břišní tyfus a úplavice. Zabývala jsem se také tím, jak se v Tovačově řešila prevence a postupy zamezení nákaze. Pro izolaci a léčbu nakažených infekčními onemocněními byla určena tovačovská soukromá klášterní nemocnice. Dále jsem zmínila španělskou chřipku, která na konci války zasáhla české země. U aspektu zdraví jsem se zabývala ještě léčbou zraněných vojáků v tovačovském lazaretu zřízeném z bývalé sokolovny. Také jsem věnovala pozornost invalidům, konkrétně jejich léčbě a návratu do běžného života, který nebyl jednoduchý. Dalším aspektem, kterým jsem se zabývala bylo stravování, konkrétně situací na venkově a potravinovými náhražkami. Život na venkově narušila válka tím, že odvedla muže na frontu. Jejich práci v zemědělství musely zastat ženy, děti a starší lidé. S postupující válkou byla stále větší nouze o jídlo a byl zaveden přidělový systém. Lidé z měst, kteří i tak měli málo potravin, jezdili na venkov směňovat zemědělské produkty za šaty a šperky. Zemědělcům ovšem úroda navíc byla zabavována rekviziční komisí. Nedostatkové potraviny byly nahrazovány jinými dostupnějšími produkty. Ke konci války, kdy byl celkový nedostatek, se nahrazovaly i náhražky. Například pšeničná mouka byla nahrazována jinými typy mouky, maso zeleninou, čaj odvary z maliníku nebo tabák směsí obsahující bukové listí. Dále jsem se věnovala válečnému školství, které bylo omezováno, protože děti pomáhaly svým rodinám s obživou, byly pořádány různé dobročinné sbírky nebo se

sbíral kov nebo papír. Přestože moc času na vyučování nezbývalo, výuka se nadále konala a děti nepřestaly chodit do škol. U tématu školství jsem se věnovala také vojenským akademiím a způsobem studia vojáků na důstojníky. V posledním řadě jsem zkoumala kriminalitu za války, kam jsem zahrnula stížnosti na udělování sociálních dávek nebo problematiku válečných zajatců.

V poslední kapitole výzkumu vlivu války na porodnost, úmrtnost a sňatečnost v letech 1905-1925. Dle hodnot z matričních knih se před válkou průměrně narodilo okolo 100 dětí. Za války se tento počet snížil o více než polovinu a důvodem mohl být odjezd mužů do války. Po válce se počet narozených lehce zvýšil. Podíl nemanželských dětí se za války moc nezměnil. Do roku 1913 bylo každoročně oddáno průměrně 20 párů. V roce 1913 počet oddaných klesl na polovinu a za války klesl až na čtvrtinu. Od roku 1918 se počty opět zvyšovaly až předválečné hodnoty přesáhly, ovšem od roku 1922 se zase snižovaly. Nebylo neobvyklé že vdovci a vdovy vstupovali podruhé do manželství. Právě oni zvyšovali průměrný věk oddaných, kterému jsem se věnovala. Za celé zkoumané období se průměrný věk oddaných mužů a žen nijak zvlášť nevychýlil ze svým obvyklých hodnot. Když jsem se věnovala úmrtnosti zkoumala jsem nejen počet zemřelých, ale také průměrný věk zemřelých a počet jejich počet dle věkových kategorií. Zabývala jsem se taky příčinami úmrtí u žen a mužů a mezi nejčastější patřila například tuberkulóza. Za války se snížila kojenecká úmrtnost, což dle mého názoru souviselo se sníženou porodností v tomto období. Tato kapitola je doplněna grafy, které pomáhají s představou popisované situace.

Dle mého názoru je tato práce přínosná pro osvětlení další kapitoly tovačovské historie. Práce věnující se Tovačovu v období první světové války nebyly publikovány a díla pojednávající o historii Tovačova se první světové válce nevěnují podrobně. Usuzuji, že je to dáno tím, že lidé si Tovačov spojí spíš s prusko-rakouskou válkou a rokem 1866, kdy se odehrála bitva u Tovačova.

Seznam pramenů a odborné literatury

Prameny

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, inv. č. 162, úřední kniha, časový rozsah: 1885–1916. *Kniha úmrtí a testamentů pro obec Tovačov.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 5, inv. č. 304, *Oběžníky, nařízení, vyhlášky.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 33, inv. č. 339, *Odvody, zeměbrana, záložníci, seznamy branců.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačova NAD 398, kart. 34, inv. č. 342, *Desertěři – pátrání, popisy osob.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 34, inv. č. 348, *Mobilizace.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 36, inv. č. 350, *Vojenská (válečná) nemocnice.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov Nad 398, kart. 36, inv. č. 352, *Vojenská příprava a branná výchova mládeže.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačova NAD 398, kart. 42b, inv. č. 392, *Sociální péče, chudinský fond.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 44, inv. č. 400, *Zdravotní výbor.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 44, inv. č. 403, *Nakažlivé choroby (epidemie).*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, kart. 61, inv. č. 482, *Stížnosti na špatné zásobování a rozdělování potravin.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, neinventarizováno. *Tovačov. Pamětní kniha města Tovačova I.díl.* In: Digitální archiv Zemského archivu v Opavě. Dostupné z: <http://digi.archives.cz/da/permalink?xid=5CF59C2DBCFA11E49600BC305BA8AC3D>

Státní okresní archiv Přerov, f. Měšťanská škola Tovačov NAD 401, inv. č. 1, *Kronika měšťanské školy v Tovačově, 1896–1932.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Národní škola Tovačov NAD 400, inv. č. 2, *Kronika školy tovačovské, 1895-1943, nečíslované strany.*

Státní okresní archiv Přerov, f. Okresní úřad Přerov NAD 55, kart. 29, inv. č. 4711, *Obvinění zaměstnance okresní vyživovací komise v Přerově.*

Zemský archiv v Opavě, f. Sbírká matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, časový rozsah: 1903–1922. *Snubní kniha* [cit. . . 2020]. Dostupné z: <http://digi.archives.cz/da/permalink?xid=be983354-f13c-102f-8255-0050568c0263>

Zemský archiv v Opavě, f. Sběrka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, časový rozsah: 1883–1917. *Kniha zemřelých* [cit. . . 2020]. Dostupné z: <http://digi.archives.cz/da/permalink?xid=be9834d0-f13c-102f-8255-0050568c0263>

Zemský archiv v Opavě, f. Sběrka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 12406, časový rozsah: 1896–1918, místo uložení: Olomouc, *Rodní a křestní kniha*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sběrka matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, časový rozsah: 1919–1949, místo uložení: Městský úřad Tovačov, *Kniha narození*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sběrka matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, časový rozsah: 1818–1949, místo uložení: Městský úřad Tovačov, *Kniha zemřelých*.

Tištěné prameny

Influenza in Europe. In: Public Health Reports (1896-1970), roč. 33, č. 45, 1918, s. 1921-1928. Dostupné z: JSTOR, www.jstor.org/stable/4574929.

Dobový tisk

Hanácký kraj: časopis hájící zájmy katolické, národohospodářské a sociální. Prostějov: Vojtěch Mannhardt, 1900-1919.

Bezmasé dny. In: Hanácký kraj, roč. 18, č. 9 (23. 2. 1917), s. 2. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:81ec51a5-9713-4d0d-9ba0-3697febce578?page=uuid:df641cdc-f857-11e3-b4cf-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Prerovsko-Kojetínsko. In: Hanácký kraj, roč. 16, č. 12 (26. 3. 1915), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:e953c36f-12ad-44a7-bc47-21509e26dbb0?page=uuid:bb51cbe9-f857-11e3-b4cf-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Hlas lidu: časopis hájící zájmy čtvrtého stavu. Prostějov: Moric Vlach, 1886-1948.

Našim ženám. In: Hlas lidu, roč. 31, č. 24 (16. 6. 1916), s. 8. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:36ed8e00-c25d-11e0-9ae1-0013d398622b?page=uuid:3a2c1730-c25d-11e0-a1a3-0013d398622b&fulltext=Tovačov>

Zdražení piva. In: Hlas lidu, roč. 30, č. 23 (22. 2. 1915), s. 4. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:21c9a270-c1c7-11e0-9f05-0013d398622b?page=uuid:241cba30-c1c7-11e0-befb-0013d398622b&fulltext=Tovačov>

Hlasy z Hané: list politický a národohospodářský. Prostějov: Josef Hoch, 1882-1939.

Ochranné očkování proti neštovicím. In: Hlasy z Hané, roč. 34, č. 45 (16. 6. 1915), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:36ce03f5-756d-41a0-b6ba-a7f87d317adb?page=uuid:ebcddb37-343d-11e5-9ab1-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Národní listy. Praha: Julius Grégr, 1861-1941.

Pražské válečné kapitolky. In: Národní listy, roč. 55, č. 102 (13. 4. 1915 večerní vydání), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:c21e29c0-dbc1-11dc-9968-000d606f5dc6?page=uuid:933c4250-dbac-11dc-8c7d-000d606f5dc6&fulltext=Tovačov>

Přerovský obzor: týdeník osvěty a vzdělání lidu. Přerov: Jaroslav Strojil, 1910-1918.

VANĚK, Ferdinand: *Školství v přerovském okrese v roce 1914.* In: Přerovský obzor, roč. 6, č. 1 (1. 1. 1915), s. 6. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:bf851762-3d5a-4e64-ad00-a9e979a67af7?page=uuid:18538e30-facf-11e3-b4ce-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Mléko. In: Přerovský obzor, roč. 6, č. 72 (13. 3. 1915), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:6311fa39-5d17-49d1-aab4-92ddb2262dd4?page=uuid:3697f7fa-facf-11e3-b4ce-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Přehnané zprávy o choleře v Tovačově. In: Přerovský obzor, roč. 5, č. 132 (20. 11. 1914), s.3, <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:da41a7ff-3ed8-480a-a8f7-d81fc211d99f?page=uuid:683dfd85-fc6b-11e3-90b3-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Ranění v Tovačově. In: Přerovský obzor, roč. 5, č. 167 (25. 12. 1914), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:c3c1950b-73c8-482c-acfb-770f8de775ed?page=uuid:72d3098b-fc6b-11e3-90b3-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Selské listy: orgán "Českomoravského spolku selského pro Moravu". Olomouc: Českomoravský spolek selský pro Moravu, 1884-1919.

Štědrý večer v Tovačově. In: Selské listy, roč. 33, č. 2 (5. 1. 1915), s. 3. <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:22f8da78-9dbb-45e1-9cf6-f0e73c96c431?page=uuid:bd75ae8c-1bc9-11e4-85d8-90b11c419e63&fulltext=Tovačov>

Literatura

BALCAROVÁ, Jitka-KUBŮ, Eduard-ŠOUŠA, Jiří: *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době.* Praha 2017.

BALÍK, Stanislav: *První světová válka – začátek stoleté války kulturní.* In: Sto let od počátku první světové války. Praha 2014, s. 45-59.

BARTOŠ, Josef-SCHULZ, Jindřich-TRAPL, Miloš: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960.* Sv. 6, Okresy Přerov, Hranice, Kroměříž. Ostrava 1978.

BERROVÁ, Petra: *Vývoj přirozené měny obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku v letech první světové války*. In: Slezský sborník=Acta Silesiaca, roč. 107, č. 4, 2009, s. 300-312.

BISCHOF, Günter – KARLHOFER, Ferdinand – Williamson, Samuel R.: *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. New Orleans 2014.

BOUCHAL, Leon: *Toulky tovačovskou minulostí, aneb, 695 let historického putování městem pod Spanilou věží*. Tovačov 2016.

BOUCHAL, Leon: *Tovačov v proměnách času: století jednoho města očima fotografů*. Tovačov 2018.

CAIS, Petr: *Sociální dávky poskytované státem vojákům, jejich rodinám a pozůstalým za 1. světové války v předlitavské části habsburské monarchie*. In: Západočeské archivy. Plzeň 2012, s. 102-115.

ČECHUROVÁ, Jana: Poněkud pootočený gender pohled. Role otce a matky v konkrétním historickém kontextu. In: K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 6. Sociální dějiny dnes. Praha 2004, s. 152-162.

DEAK, John: *The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War*. In: The Journal of Modern History, roč. 86, č. 2, 2014, s. 336–380. Dostupné z: www.jstor.org/stable/10.1086/675880.

DOMAŇSKÝ, Josef: *První světová válka a česká otázka z hlediska vojenství*. In: První světová válka a česká společnost. Sborník z vědecké konference. Brno, 14. června 1994. 1994, s. 16-25.

DOUBRAVSKÝ, Zdeněk: *Severomoraváci za Velké války*. Do Vánoc jsme zpátky 1914. Šumperk 2016.

DOUBRAVSKÝ, Zdeněk: *Severomoraváci za Velké války*. Vojáci skomírající monarchie 1916-1918. Šumperk 2018.

DUDEKOVÁ, Gabriela: *Vojnová gastronómia: zmeny stravovania a stravovacích zvyklostí za prvej svetovej vojny v Rakúsko-Uhorsku*. In: Krajiny prostřených i prázdnych stolů. I., Evropská gastronómie v proměnách staletí. Pardubice-Polabiny 2016, s. 182-206.

FILIP, Vladimír: *1. světová válka 1914-1918*. Brno 2014.

FRANC, Martin: *Výmysly německých profesorů i návrat k zkušenostem předků. Přírodní potravinové náhražky za 1. světové války v českých zemích*. In: Práce z dějin Akademie věd, roč. 4, č. 1, 2012, s. 1-16.

GAJDICA, František: *TJ Sokol Tovačov: 1898-1973*. Tovačov 1973.

GALANDAUER, Jan: *"České" válečné nadšení na prahu světové války*. In: Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce. Praha 2015, s. 85-91.

GALANDAUER, Jan: *Wacht am Rhein a Kde domov můj. Válečné nadšení v Čechách v létě 1914*. In: Historie a vojenství, roč. 45, č. 5, 1996, s. 22-43.

GEBHART, Jan-Šedivý, Ivan: *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha 2003.

HALÍŘOVÁ, Martina: *Česká zemská komise pro ochranu dětí a péči o mládež v prvním válečném roce (1914-1915)*. In: *Léta do pole okovaná 1914-1918*. Svazek II., 1915 - noví nepřátelé, nové výzvy. Praha 2017, s. 222-229.

HALÍŘOVÁ, Martina: *Století dítěte? Možnosti a limity válečné sociální péče o děti a mládež*. In: *Odras 1. světové války ve škole a ve společnosti*. Středokluky 2015.

HARNA, Josef: *The Czech Lands during the First World War (1914-1918)*. In: *A History of the Czech Lands*. Praha 2009, s. 377-392.

HAVRÁNEK, Jan: *Rodina jako stále pevná základna společnosti za 1. a 2. světové války*. In: *Historie a vojenství*. Časopis Historického ústavu Armády České republiky, roč. 52, č. 1, 2003, s. 71-73.

HECZKOVÁ, Libuše – SVATOŇOVÁ, Kateřina – ŠPANIHELOVÁ, Magda: *"Kolik model se během války skácelo, kolik vnějšnosti odprýskalo": hledání "normality" v nenormální době*. In: *Kultura a totalita*. II, *Válka*. Praha 2014, s. 89-130.

HLAVAČKA, Milan: *První světová válka v českém zázemí*. In: *Fontes ipsi sitiunt : sborník prací k sedmdesátinám archiváře a historika Eduarda Mikuška*. Litoměřice-Praha 2016, s. 257-266.

HLAVAČKA, Milan – BOLOM, Sixtus – ŠIMON, Patrik: *V zákopech myslí: život, víra a umění na prahu velké války*. Praha 2014.

HOLLENBECK, James E.: *The 1918-1919 Influenza Pandemic: A Pale Horse Rides Home from War*. In: *Bios*, roč. 73, č. 1, 2002, s. 19-27. Dostupné z: [JSTOR, www.jstor.org/stable/4608623](http://www.jstor.org/stable/4608623).

HONZÍK, Miroslav – HONZÍKOVÁ, Hana – KOPŘIVA, Milan: *1914/1918 – Léta zkázy a naděje*. Praha 1984.

HORA-HOREJŠ, Petr: *Toulky českou minulostí*. Čtrnáctý díl. Praha 2016.

HOTMAR, Josef: *Zrození republiky 1914-1918*. Brno 2005.

HUTEČKA, Jiří: *Císařovy bajonety: motivace a morálka českých c. a k. vojáků za Velké války*. In: *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha 2015, s. 240-261.

HUTEČKA, Jiří: *C. a k. armádní autority a morálka českých vojáků, 1914-1918*. In: *Léta do pole okovaná 1914-1918*. Svazek II., 1915 - noví nepřátelé, nové výzvy. Praha 2017, s. 278-291.

HUTEČKA, Jiří: *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918*. Praha 2016.

HÝBL, František: *Historický úvod o legiích*. In: *Rodáci a občané okresu Přerov v československé legionářské armádě v letech 1914-1920*, Přerov 2001, s. 7-11.

JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk: *Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha 2006.

JINDRA, Zdeněk: *První světová válka*. Praha 1984.

KLÍMOVÁ, Jarmila-LUKEŠ, Kamil-SEHNÁLEK, Petr: *Za císaře pána*. Přerov 2014.

- KUČERA, Rudolf: *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha 2013.
- KVAČEK, Robert: *Česká společnost po Sarajevu 1914*. In: *Sto let od počátku první světové války*. Praha 2014, s. 105-112.
- KVAČEK, Robert: *První světová válka a česká otázka*. Praha 2013.
- LAPÁČEK, Jiří: *Rodáci a občané okresu Přerov v československé legionářské armádě v letech 1914-1920*. Přerov 2001.
- LENDEROVÁ, Milena: *Dětství a škola za I. světové války*. In: *Odras 1. světové války ve škole a ve společnosti*. Středokluky 2015, s. 19-36.
- LENDEROVÁ, Milena: *Děti uprchlíci a vězněné děti*. In: *Léta do pole okovaná 1914-1918. Svazek II., 1915 - noví nepřítelé, nové výzvy*. Praha 2017, s. 211-221.
- LENDEROVÁ, Milena-HALÍŘOVÁ, Martina-JIRÁNEK, Tomáš: *Vše pro dítě: válečné dětství 1914-1918*. Praha 2015.
- MALÍŘ, Jiří: *Ke každodennosti obyvatel Moravy za první světové války*. In: *Pocta Janu Janákovi: předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*. Brno 2002, s. 507-525.
- MARTÍNEK, Miloslav: *Rakousko-Uhersko kráčí do Velké války*. In: *Přísně tajné: literatura faktu*, č. 4, 2014, s. 18-36.
- MICHEL, Bernard: *Smrt dvouhlavého orla*. Praha 1994.
- MICHLOVÁ, Marie: *Byli jsme a budem, aneb, Česká každodennost 1914-1918*. Řitka 2013.
- MORITZ, Verena: *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915*. In: *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*, roč. 23, 2014, s. 233-248.
- NEDOROST, Libor: *Češi v I. světové válce*. 1. díl. Praha 2006.
- PAZDERA, David: *Voják a zbraň*. In: *Česká společnost a první světová válka*. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 20. listopadu 1998. České Budějovice 1999, s. 5-8.
- PEŠEK, Jiří: *Nezměrné ztráty a jejich zvládnání: obyvatelstvo evropských velkoměst a I. světová válka*. In: *Nezměrné ztráty a jejich zvládnání: obyvatelstvo evropských velkoměst a I. světová válka*. Praha 2016, s. 9-26.
- Poznávej své město, aneb, Průvodce Tovačovem*. Tovačov 2010, s. 11.
- PROCTOR, Tammy M.: *Civilians in a World at War, 1914-1918*. New York 2010.
- PROKŠ, Petr: *Habsburkové a Velká válka 1914-1918: První světová válka a rozpad Rakousko-Uherska 1914-1918*. Praha 2011.
- RAK, Jiří: *Česká společnost na prahu Velké války*. In: *První světová válka a role Němců v českých zemích*. Ústí nad Labem 2015, s. 10-17.

- RAK, Jiří: *Český voják, dobrý voják*. In: Reflex: CS – Společenský týdeník, roč. 19, č. 42 2008, s. 80-83.
- RŮŽKOVÁ, Jiřina – ŠKRABAL, Josef: *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Díl I., Praha 2006.
- SCHILDBERGER, Vlastimil, a kol.: *Léta zkázy a naděje 1914-1918. Češi a Moravané na frontách Velké války a vznik ČSR*. Brno 2008.
- SLABOVÁ, Markéta: *"Kdo si v létě nesušil ovoce a houby, bude v zimě sušit hubu."*: *Strava a stravování ve válečných letech 1914-1918*. In: *Krajiny prostřených i prázdných stolů. I., Evropská gastronomie v proměnách staletí*. Pardubice-Polabiny 2016, s. 207-226.
- SMRČKA, Václav-MÁDLOVÁ, Vlasta: *Léčebná činnost v rakousko-uherské armádě v prvních pěti měsících 1. světové války*. In: *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha 2015, s. 269-285.
- STIBBE, Matthew. *Enemy Aliens, Deportees, Refugees: Internment Practices in the Habsburg Empire, 1914–1918*. *Journal of Modern European History*, roč. 12, č. 4, 2014, s. 479–499. Dostupné z: JSTOR, www.jstor.org/stable/26266154.
- ŠEDIVÝ, Ivan: *České loajální projevy 1914-1918: (malá textová sonda)*. In: *Český časopis historický*, roč 97, č. 2, 1999, s. 293-310.
- ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha 2014.
- ŠTÉGER, Bohumír. *Tovačov 650 let městem*. Tovačov 1971.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Díl IV., 1914-1918*. Praha 1937.
- URBAN, Otto: *Česká společnost 1848-1918*. Praha 1982.
- VANĚČEK, Jiří: *Problémy a proměny každodenního hmotného zabezpečení domácností v Olomouci v letech 1914-1918*. In: *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*, č. 290, 2005, s. 58-63.
- VINCENC, Jan: *Válečná kuchyně, "Hooverovy kuchyně" a dobročinná akce "Dítě jako host"*. In: *Památky, příroda, život. Vlastivědný čtvrtletník Chomutovska*, roč. 36, č. 4, 2004, s. 19-21.
- WINTER, J. M.-HRBEK, Jaroslav: *První světová válka*. Praha 1995.
- WINTERBERG, Yury – WINTERBERG, Sonya: *Malé ruce ve velké válce: osudy dětí za první světové války*. Praha 2014.
- ŽUPANIČ, Jan: *Válečné cíle Rakousko-Uherska na počátku první světové války*. In: *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha 2015, s. 15-18.

Internetové zdroje

Veřejná databáze ČSÚ: *Počet obyvatel a domů podle výsledků sčítání od roku 1869* [online]. Praha: Český statistický úřad, ©2017 [cit. ..2020]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/sldb/pocet-obyvatel-a-domu-podle-vysledku-scitani-od-roku-1869>

SILNÝ, Ervín – JEDLIČKA, František: *Pomník obětem 1. světové války*. In: <https://www.vets.cz/vpm/mista/obec/463-tovacov/> [cit. . . 2020].

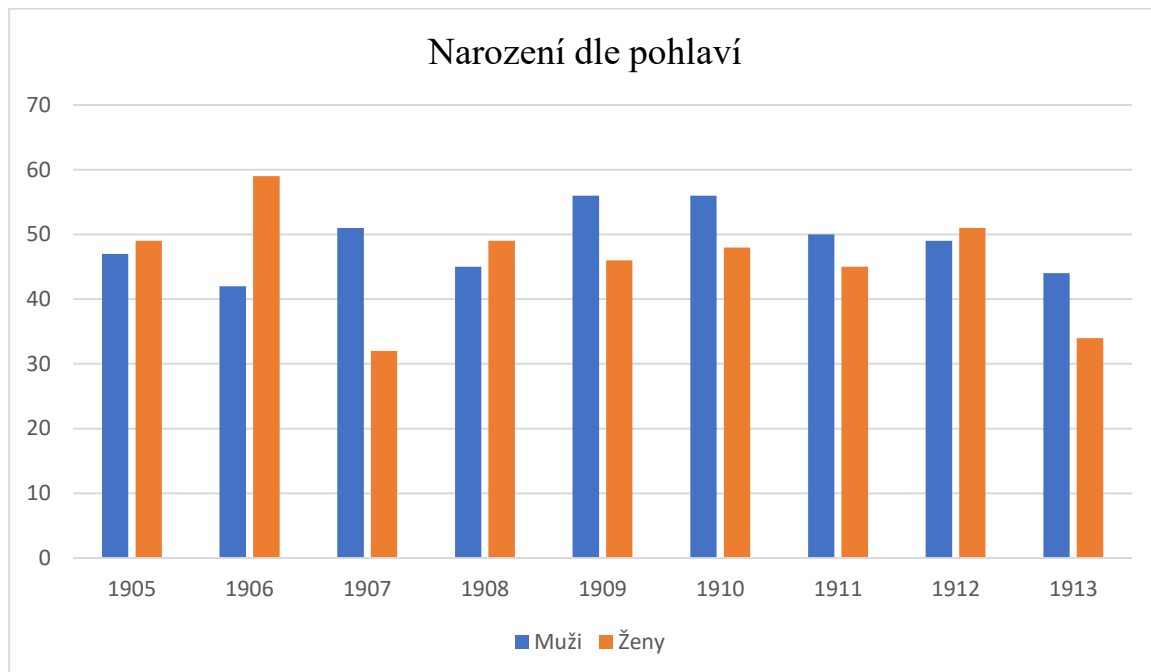
Resumé

The effects of the First World War include worsened hygiene conditions, infectious diseases, hunger, limited school classes and welfare fraud. All of these have contributed on reducing and increasing birth, mortality and marriage rates during and after first World War. The number of births and devotees during the war were falling due to men's departure to the front. This has also led to a decrease in infant mortality. The interesting thing is that from the announcement of mobilization to the end of 1914, not a single couple were married. Marriage increased more significantly in 1918. In the early years after the war, the numbers born, deceased and devoted rose to pre-war values, but fell back before 1925.

Přílohy

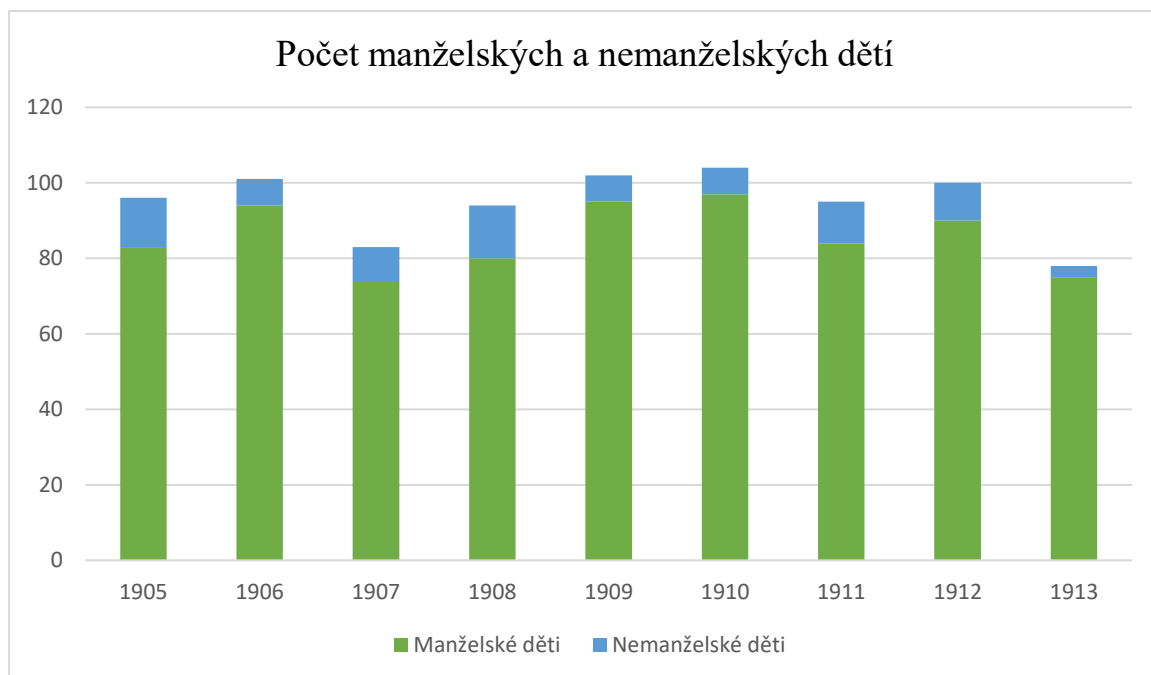
Graf č. 1

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD: 165, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

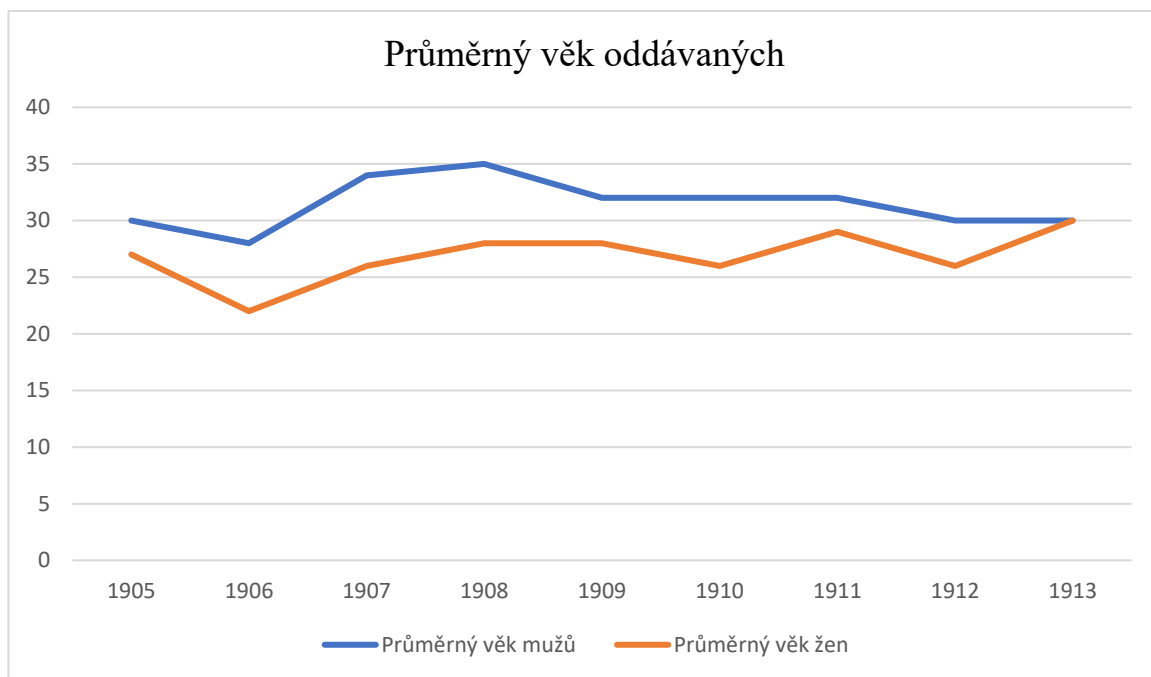
Graf č. 2

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD: 165, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

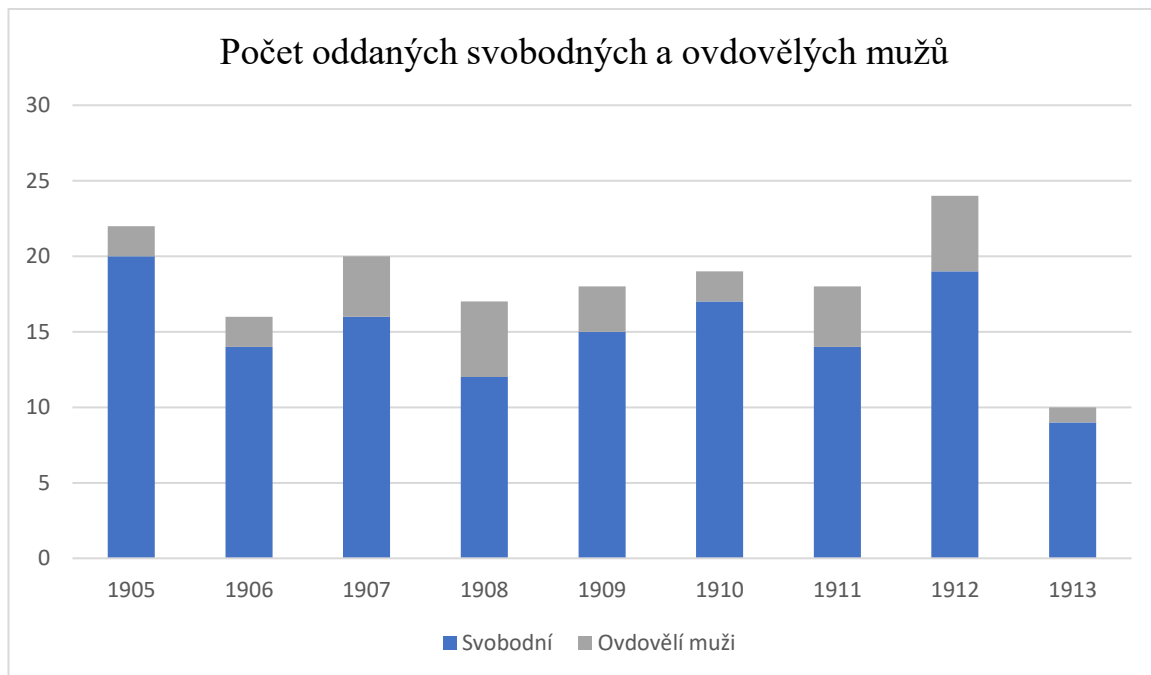
Graf č. 3

Zemský archiv v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

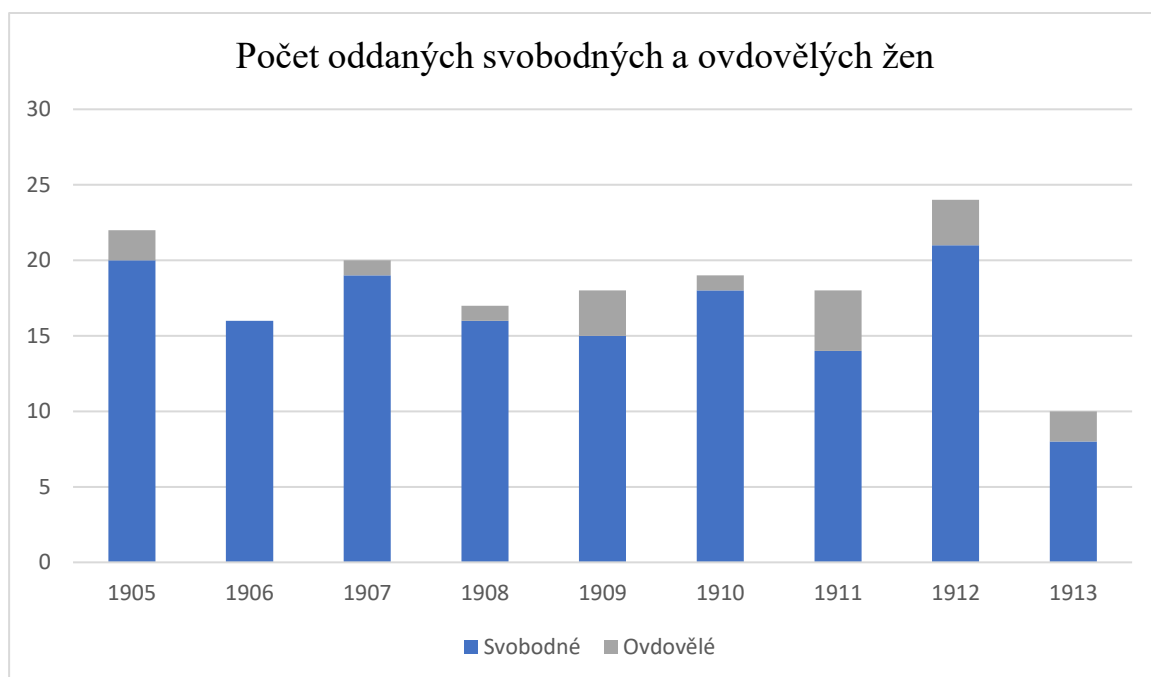
Graf č. 4

Zemský archiv v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

Graf č. 5

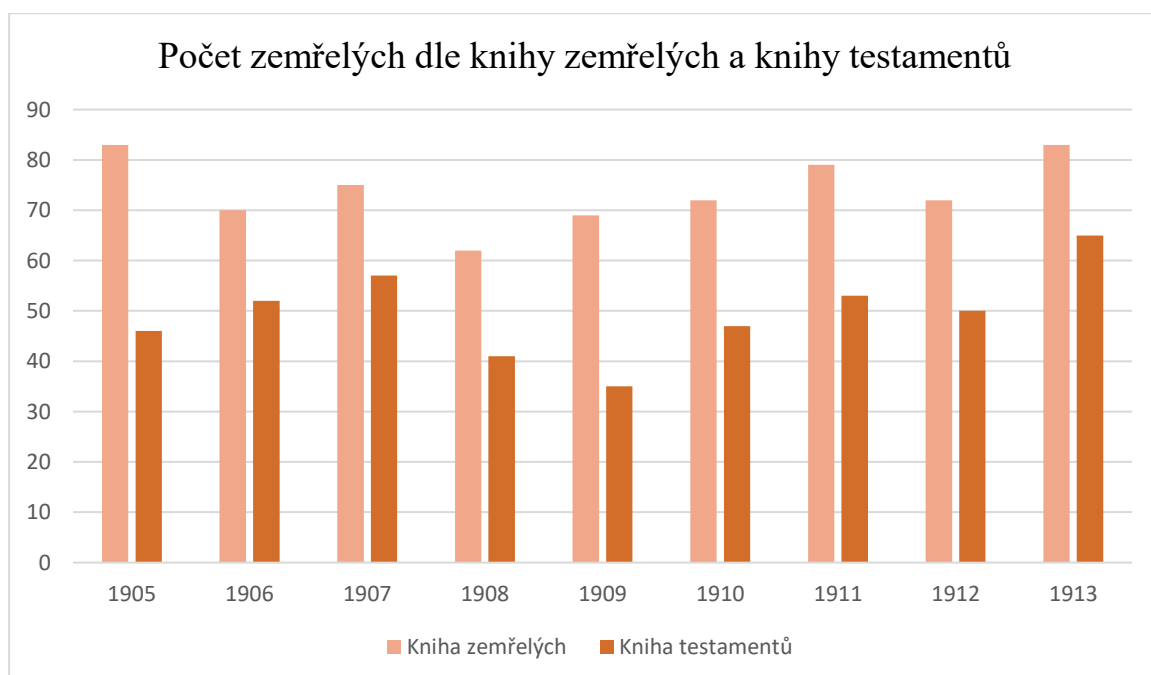
Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

Graf č. 6

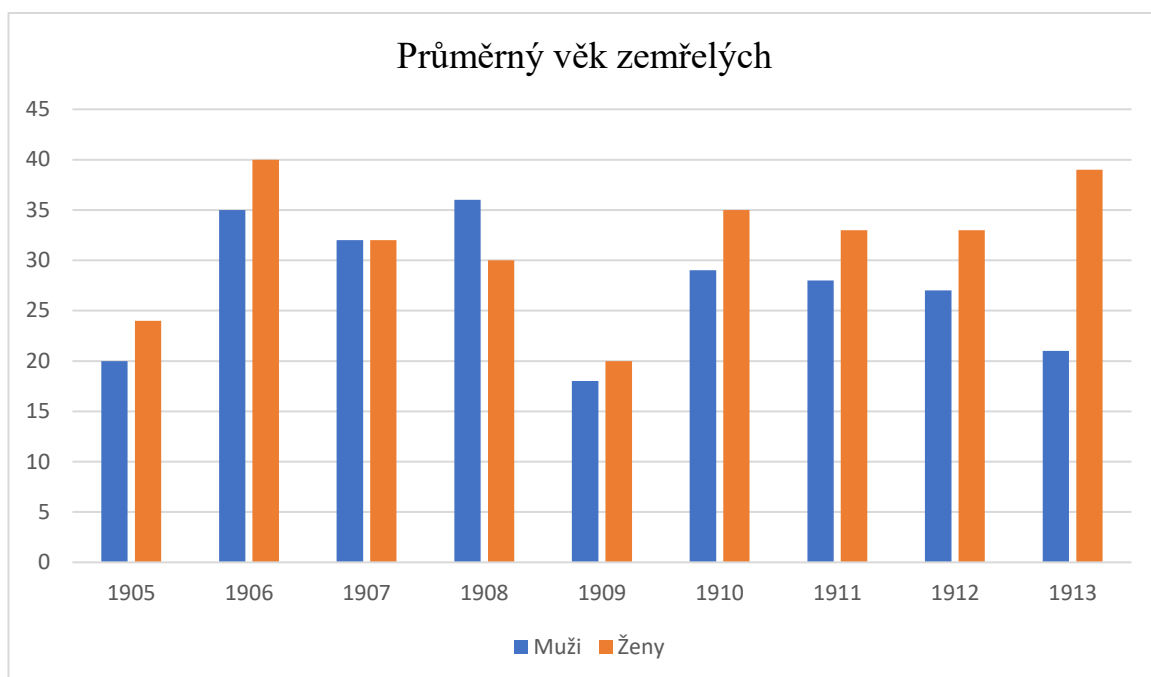
Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, inv. č. 162, *Kniha úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

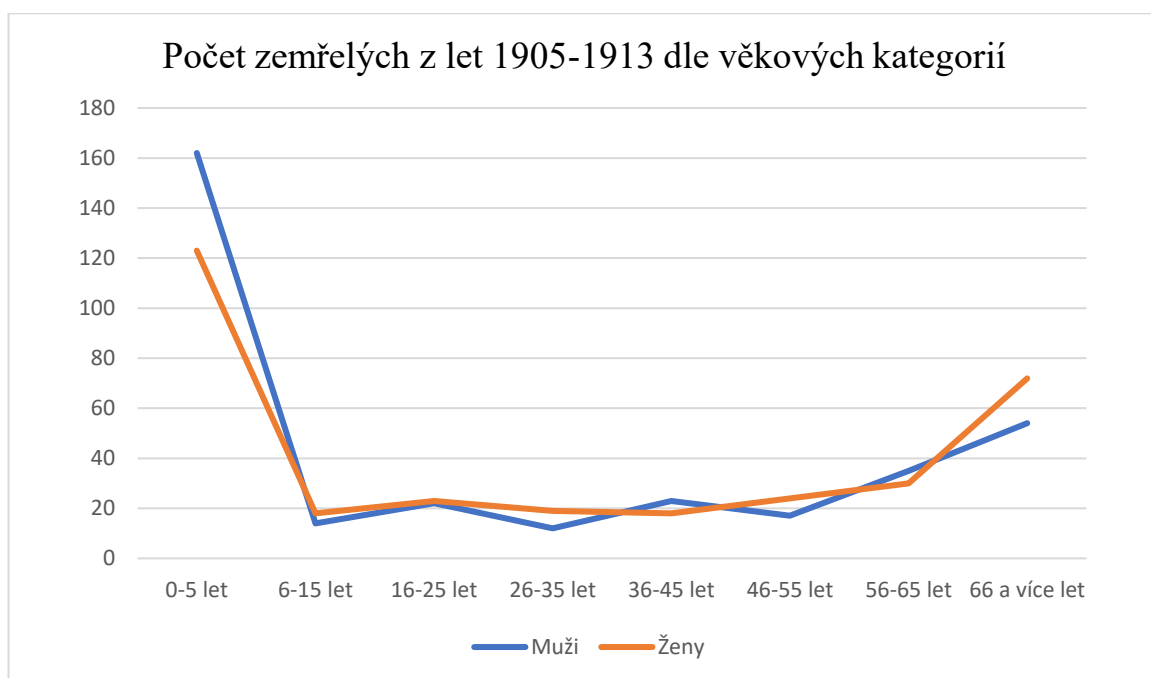
Graf č. 7

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

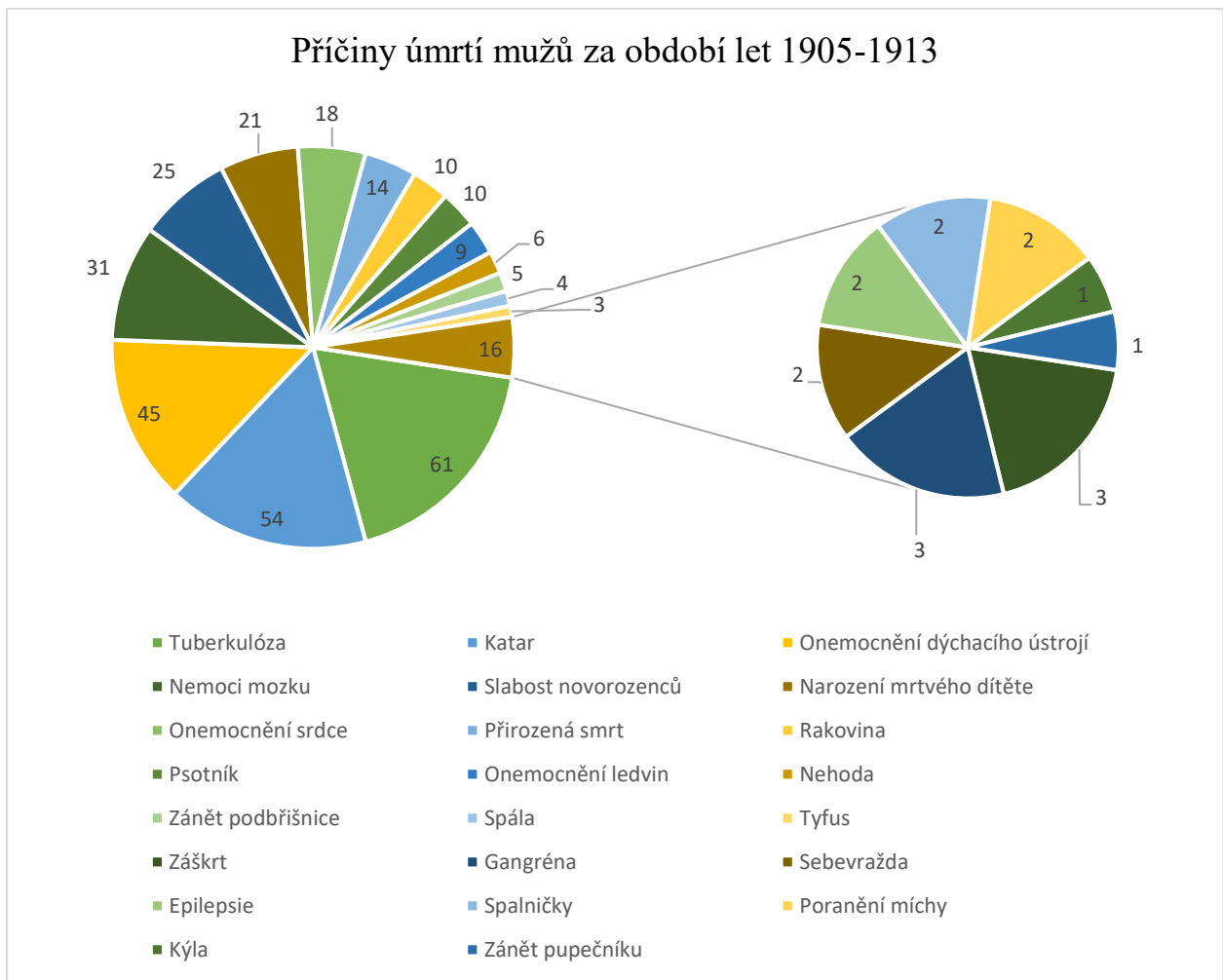
Graf č. 8

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

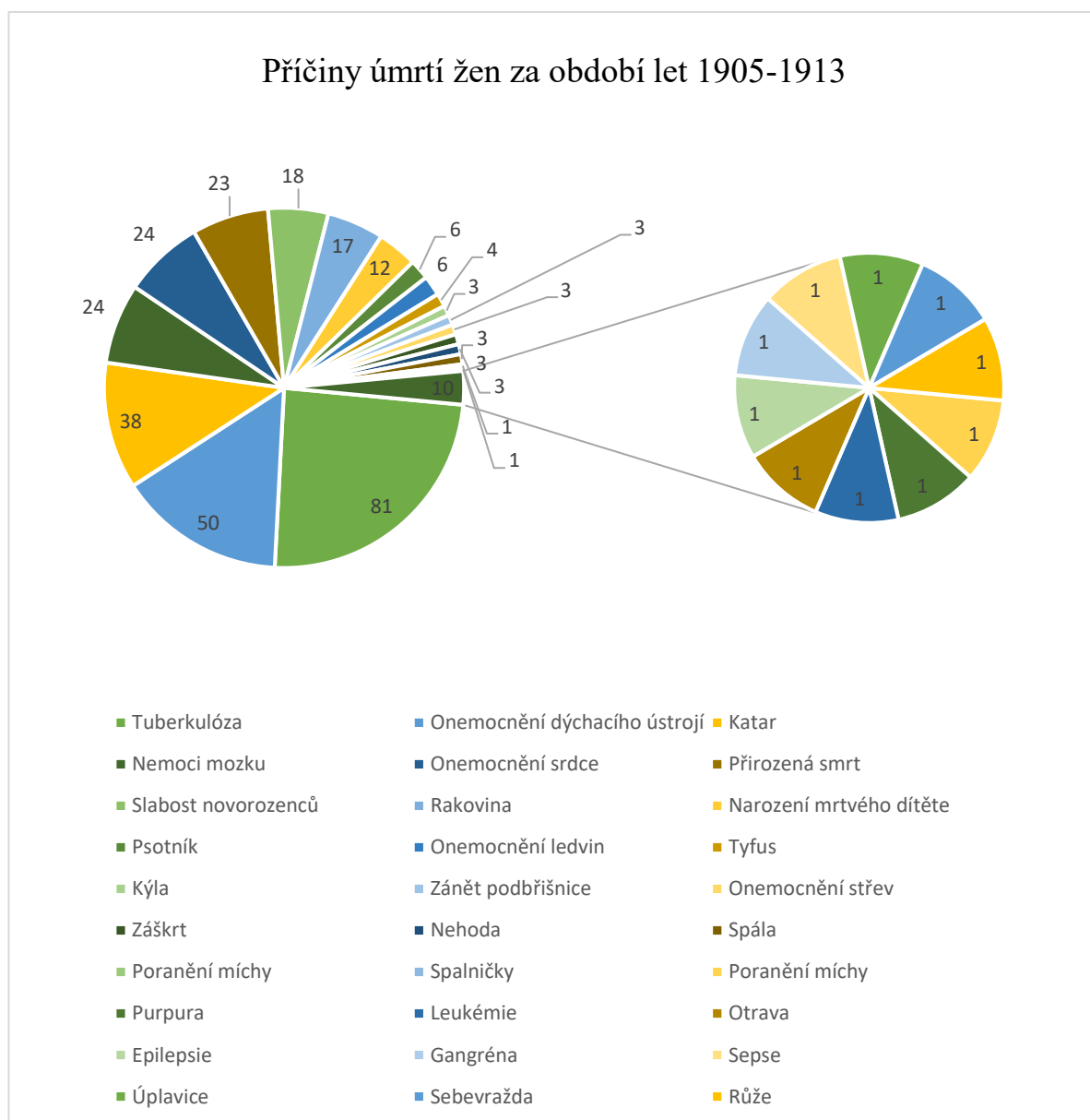
Graf č. 9

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Knihá zemřelých*.

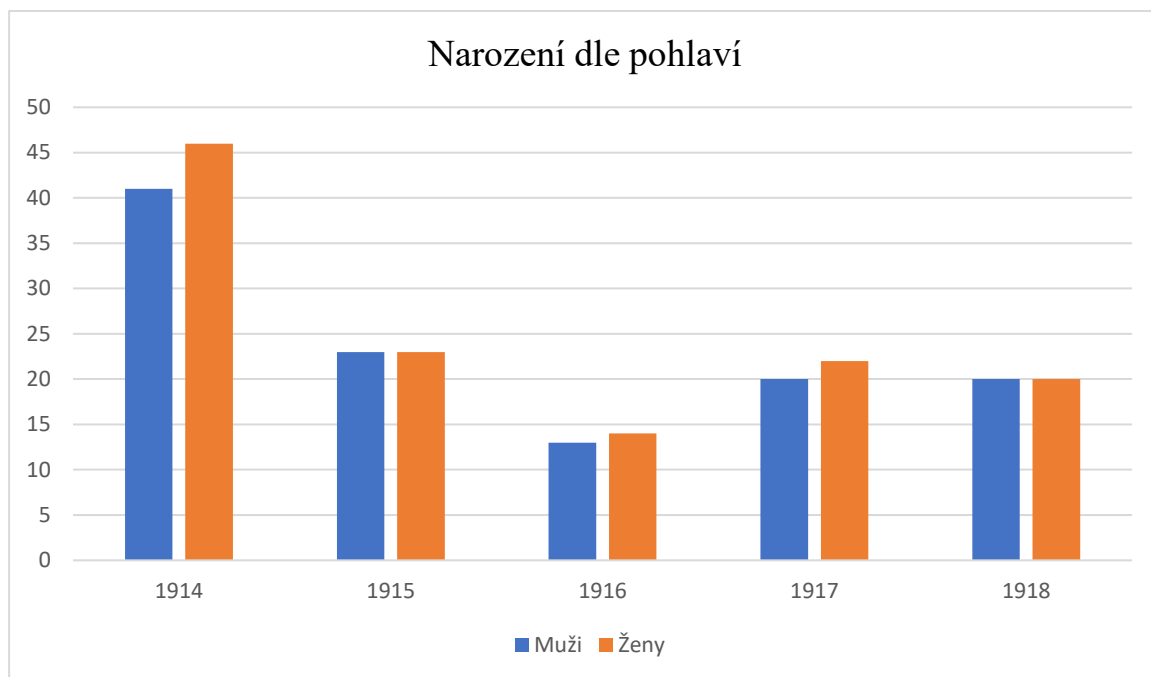
Graf č. 10

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

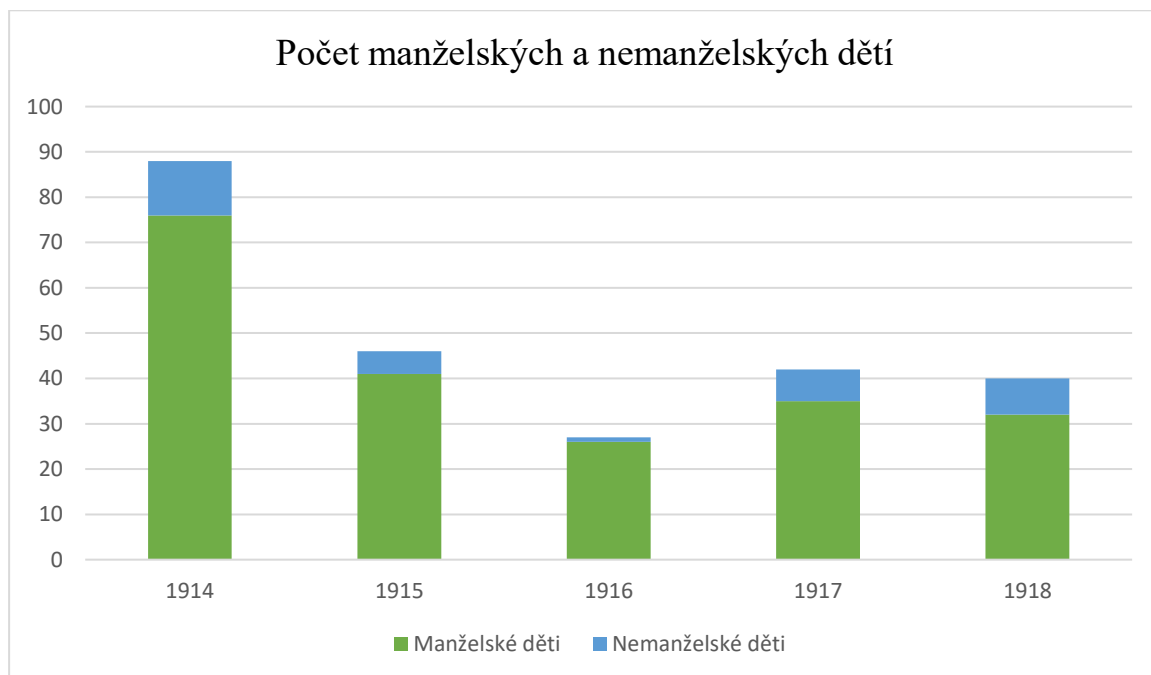
Graf č. 11

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD: 165, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

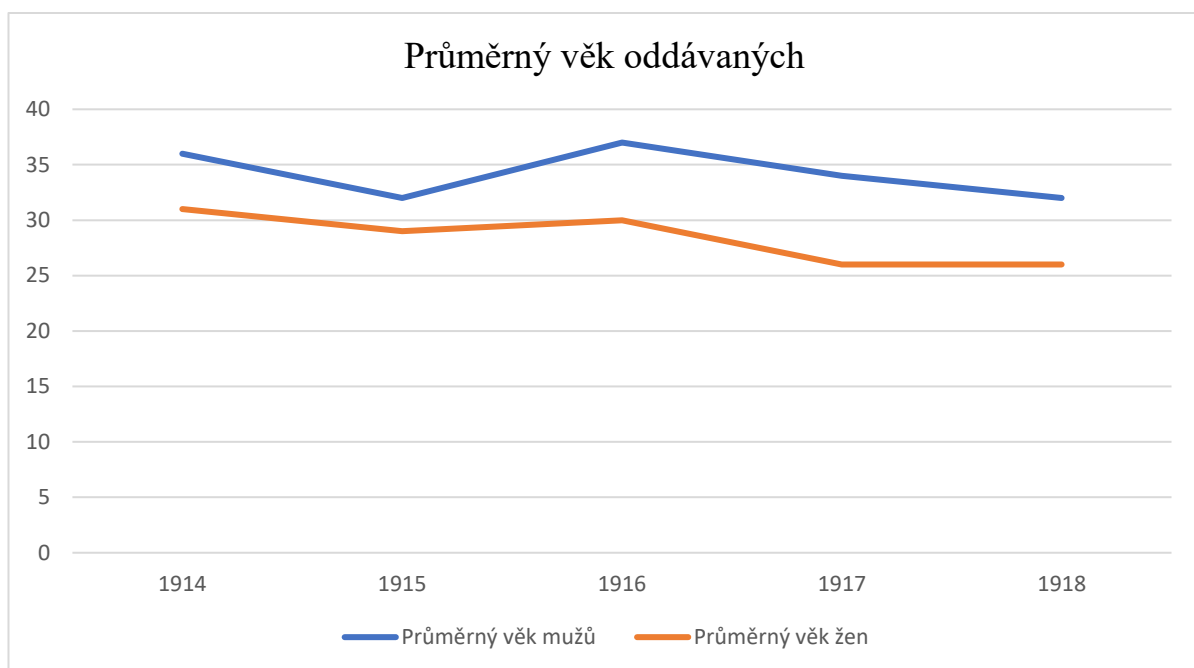
Graf č. 12

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD: 165, inv. č. 12406, *Rodní a křestní kniha*.

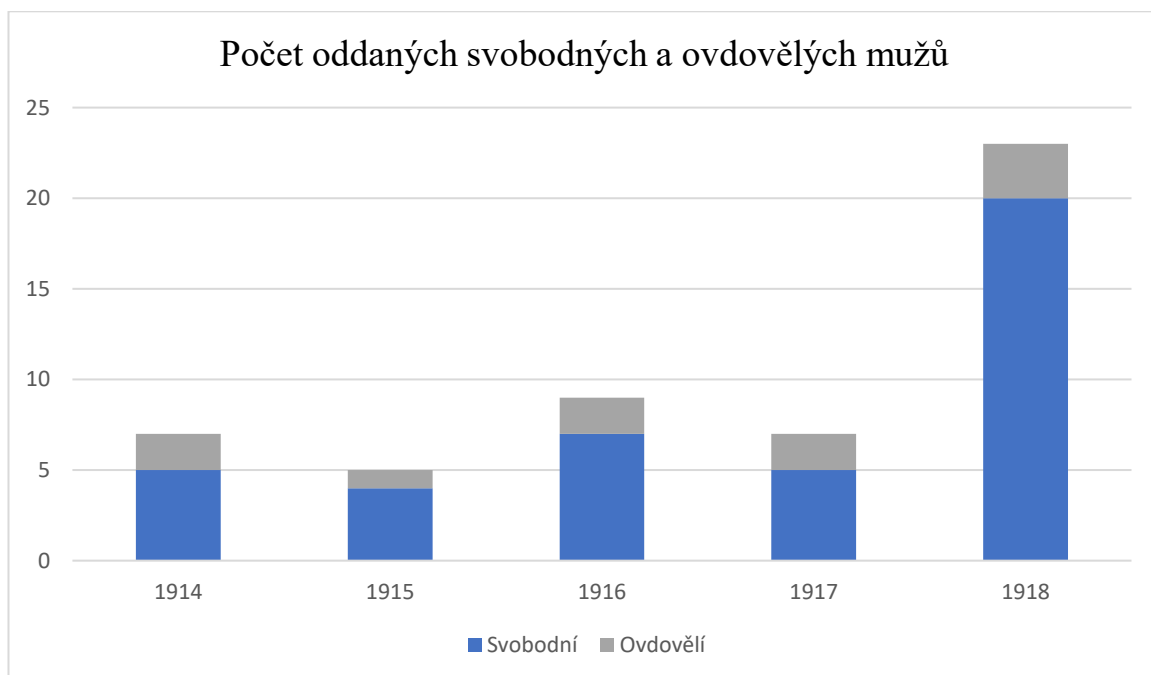
Graf č. 13

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

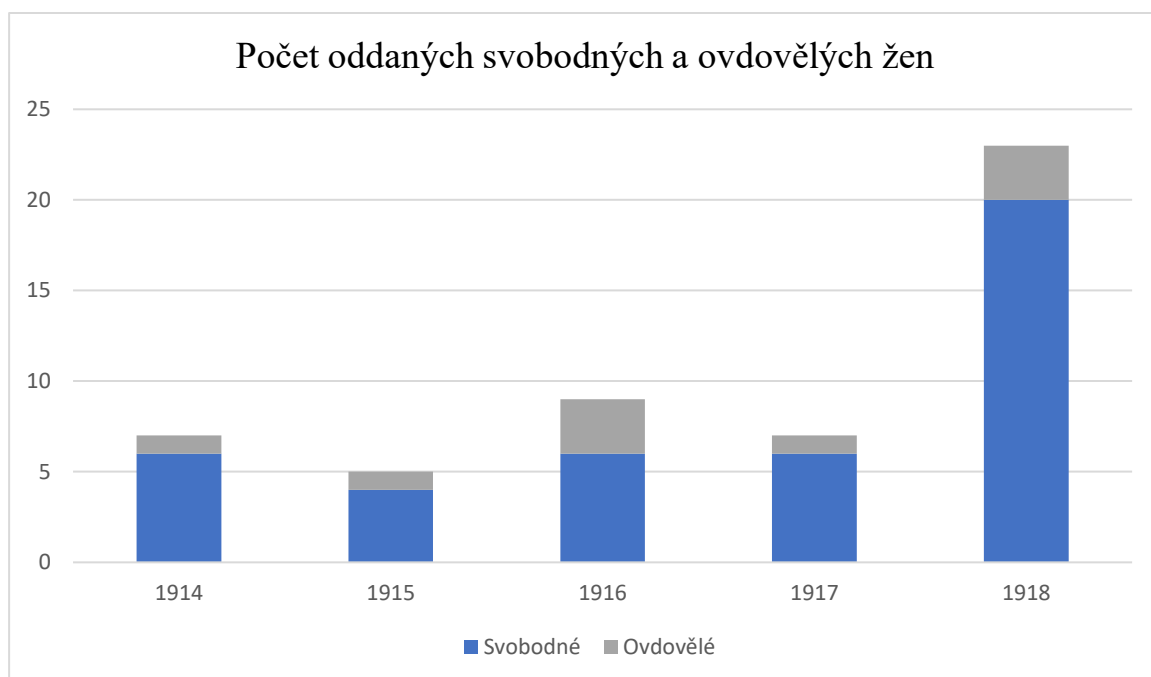
Graf č. 14

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

Graf č. 15

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

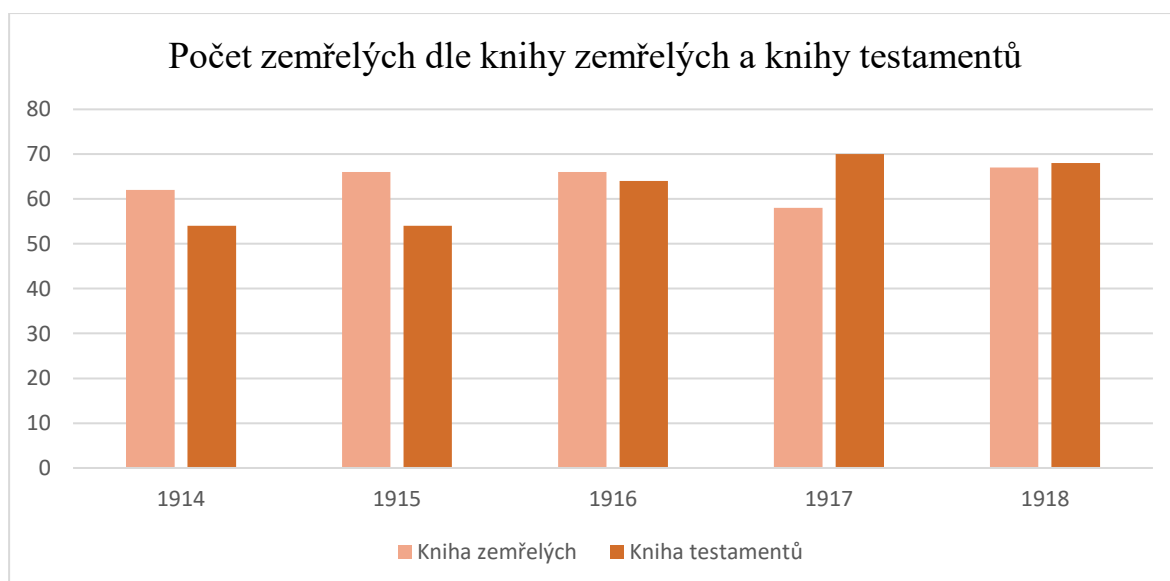

Graf č. 16

Státní okresní archiv Přerov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, inv. č. 162, *Kniha úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

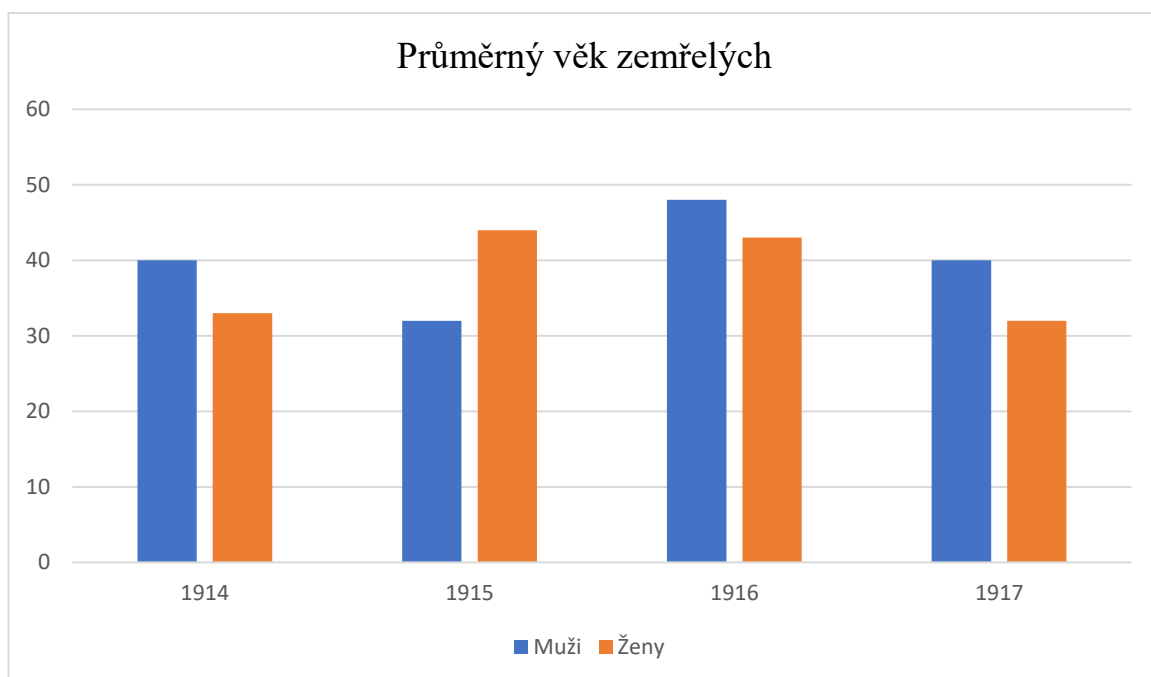
Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, *Kniha zemřelých*.

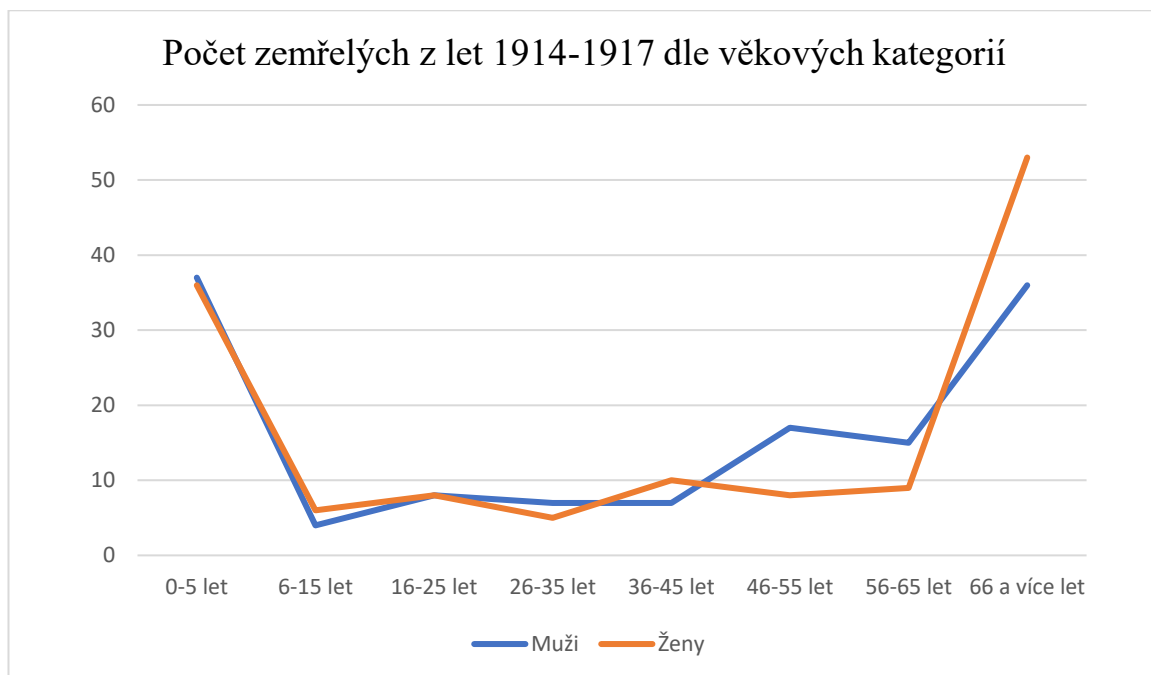
Graf č. 17

Zemský archiv v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

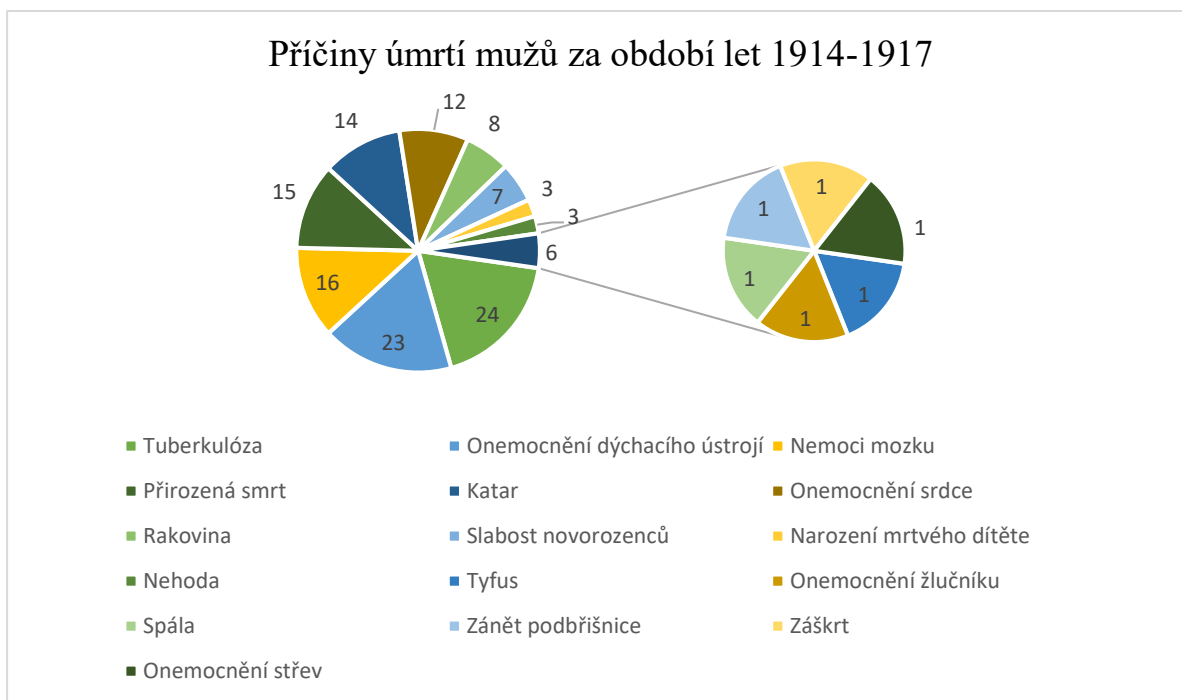
Graf č. 18

Zemský archiv v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

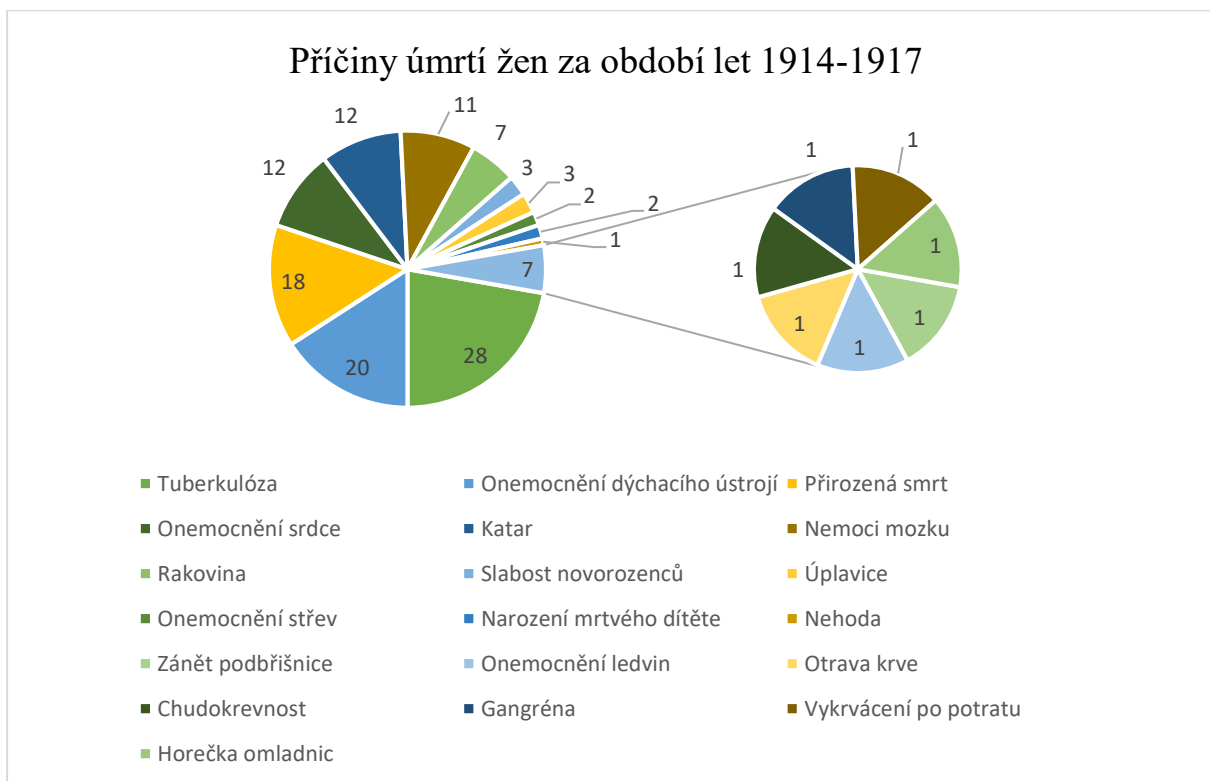
Graf č. 19

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

Graf č. 20

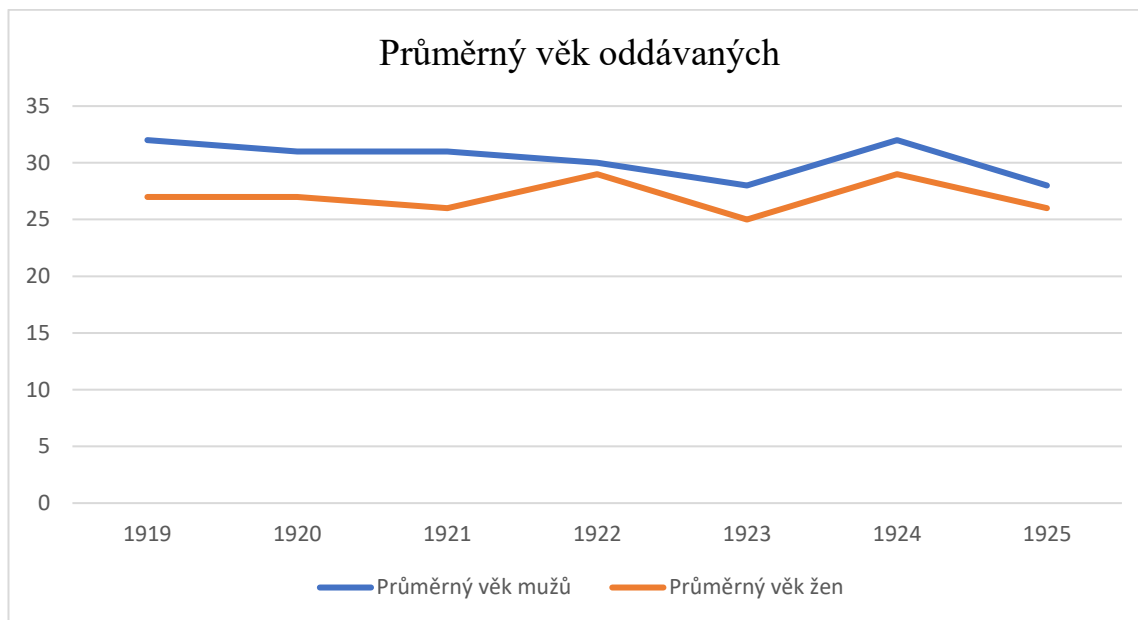
Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9776, *Kniha zemřelých*.

Graf č. 21

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

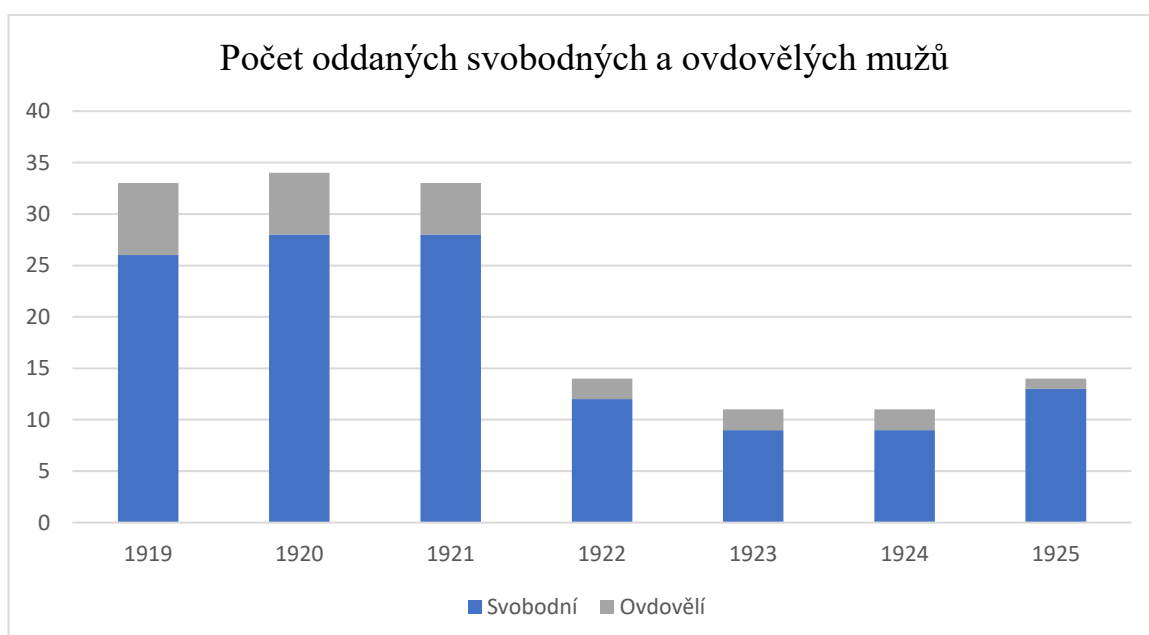
Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 12407, *Snubní kniha*.

Graf č. 22

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

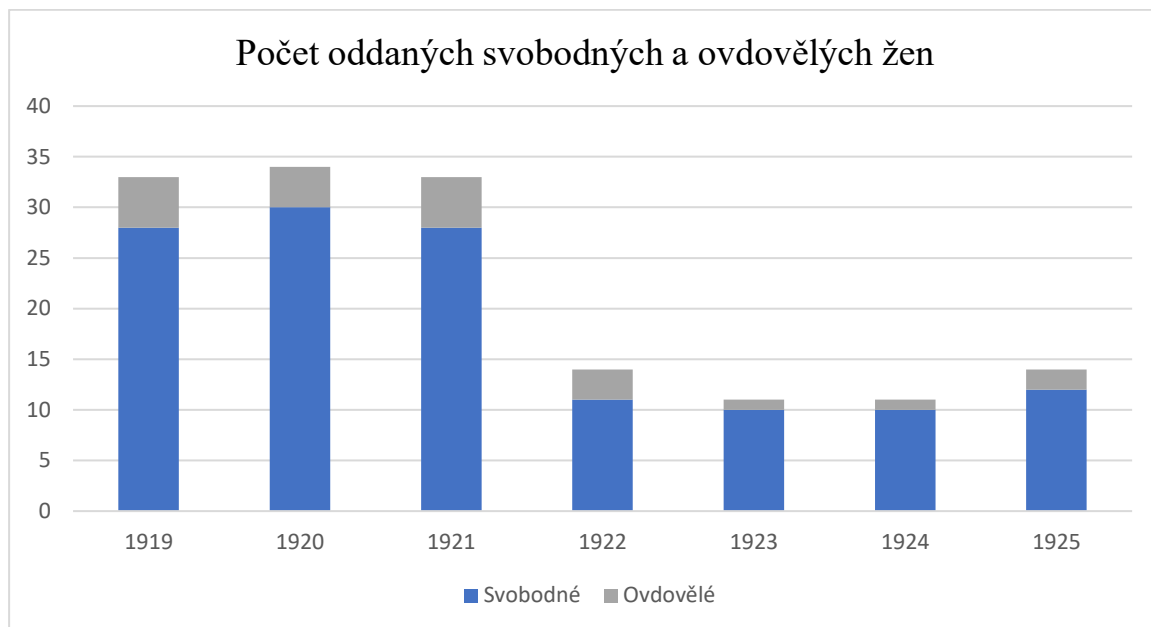
Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 12407, *Snubní kniha*.

Graf č. 23

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 9773, *Snubní kniha*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, inv. č. 12407, *Snubní kniha*.

Graf č. 24

Státní okresní archiv Přeřov, f. Archiv města Tovačov NAD 398, inv. č. 162, *Kniha úmrtí a testamentů pro obec Tovačov*.

Zemský archiv v Opavě, f. Sbíрка matrik Severomoravského kraje NAD 165, neinventarizováno, *Kniha zemřelých*.

